

Медичний інститут

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

«22» червня 2023 року

УДК

**ВПЛИВ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХІКИ В ДИТИНСТВІ НА
ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ**

Кваліфікаційна робота бакалавра за освітньою програмою «Психологія»

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки спеціальність 053

«Психологія»

Виконала:

студентка 4663 групи

ЗЕЛЕНОВА Ірина Олександрівна

Науковий керівник:

д.психол.н., професор,

завідувач кафедри психології

ЛИСЕНКОВА Ірина Петрівна

Миколаїв – 2023

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри психології _____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » червня 2023 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці Зеленовій Ірині Олександрівні.

1. Тема роботи: «Вплив становлення психіки в дитинстві на формування життєвого сценарію особистості» затверджена наказом Чорноморського національного університету імені Петра Могили № 206 від «10» листопада 2022 року.
2. Об'єкт дослідження – життєвий сценарій.
3. Предмет дослідження – психологічні предиктори формування життєвого сценарію особистості
4. Завдання дослідження:
 1. Здійснити теоретичний аналіз наукової психологічної літератури з теми дослідження.
 2. Визначити особливості особистості за допомогою обраної методики.
 3. Вивчити особливості життєвого сценарію досліджуваних в ході терапевтичної взаємодії.

4. Розробити рекомендації для формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому.

5. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
Лисенкова Ірина Петрівна д.психол.н., професор, завідувач кафедри психології	21 вересня 2022 року _____	10 травня 2023 року _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1.	Погодження керівником змісту КРБ.	10.10.2022 р.
2.	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження.	01.11.2022 р.
3.	Робота над підготовкою тексту КРБ.	
3.1.	Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми життєвого сценарію особистості	23.12.2022 р.
3.2.	Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей впливу становлення психіки в дитинстві на формування життєвого сценарію особистості	01.03.2023 р.
3.3.	Розділ 3. Рекомендації для формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому.	28.04.2023 р.
4.	Висновки.	10.05.2023 р.
5.	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист).	16.05.2023 р.
6.	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією.	22.06.2023 р.

Студентка

Ірина ЗЕЛЕНОВА

_____ (підпис)

Науковий керівник

Ірина ЛИСЕНКОВА

_____ (підпис)

АНОТАЦІЯ

Зеленова Ірина Олександрівна

Тема КРБ: ВПЛИВ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХІКИ В ДИТИНСТВІ НА ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ

Місце виконання КРБ: Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Керівник КРБ: Лисенкова Ірина Петрівна

Кількість:

Сторінок - 73

Ілюстрацій - 1

Таблиць - 3

Використаних джерел - 70

Мета дослідження: визначити особливості життєвого сценарію особистості у зв'язку з тим впливом, який здійснювався на людину в дитинстві. Здійснено теоретичний аналіз наукової психологічної літератури з теми дослідження та з'ясовано, що єдиного підходу до визначення життєвого сценарію особистості в різних психологічних напрямках не існує.

Визначено особливості виховання особистості досліджуваних за допомогою обраних методик. Так, дівчаток в більшій мірі приймали, підтримували в дитинстві, а також з більшою увагою ставилися до їхніх невдач, аніж до хлопчиків.

Вивчено особливості життєвого сценарію досліджуваних в ході терапевтичної взаємодії. До таких особливостей відноситься домінування сценарію жертвності, «Королеви бджіл», «Я Ок – ти не ок» серед жінок, а також сценарію «Я не ок – ти ок» серед чоловіків.

Розроблено рекомендації для формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому.

Таким чином, мета та завдання дослідницької роботи повною мірою реалізовані.

ANNOTATION

Iryna Oleksandrivna Zelenova

BQW topic: INFLUENCE OF MENTAL DEVELOPMENT IN CHILDHOOD ON THE FORMATION OF THE LIFE SCENARIO OF THE PERSONALITY

Place of implementation of the BQW: Black Sea National University named after Peter Mohyla

Head of BQW: Iryna Petrivna Lysenkova

Number:

Pages – 73

Illustrations - 1

Tables - 3

Used sources - 70

The purpose of the study: to determine the features of the life scenario of an individual in connection with the influence that was exerted on a person in childhood. A theoretical analysis of the scientific psychological literature on the research topic was carried out and it was found that there is no single approach to determining the life scenario of an individual in various psychological directions.

The peculiarities of personality education of the researched with the help of selected methods are determined. Thus, girls were accepted and supported in childhood to a greater extent, and their failures were treated with more attention than boys.

The peculiarities of the life scenario of the subjects during the therapeutic interaction were studied. Such features include the dominance of the sacrifice scenario, "Queen Bee", "I'm OK - you're not ok" among women, as well as the "I'm not ok - you're ok" scenario among men.

Recommendations for the formation of a life scenario through a fairy tale and psychotherapy as a whole have been developed.

Thus, the goal and objectives of the research work have been fully realized.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ	7
1.1. Сутність та основні психологічні підходи до вивчення життєвого сценарію особистості в науковій літературі.....	7
1.2. Психологія формування особистості в ранньому дитинстві та молодшому шкільному, підлітковому віці	20
1.3. Сімейні відносини в контексті життєвого сценарія та становлення психіки дитини	23
Висновки до першого розділу.....	38
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХІКИ В ДИТИНСТВІ НА ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ	40
2.1 Організація та методи дослідження.....	40
2.2 Дослідження особливостей впливу становлення психіки в дитинстві на формування життєвого сценарію особистості	45
2.3 Рекомендації для формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому	52
Висновки до другого розділу	58
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодення характеризується зростанням наукового інтересу до вивчення життєвого сценарію не лише в рамках дорослого життя, а, перш за все, його формування, особливостей та факторів впливу. Безумовно, інструментарієм, який би міг точно дослідити та встановити ці характеристики, наукова спільнота не володіє в достатній мірі. Однак, саме через безпосереднє спілкування з особистістю, в процесі її усвідомлення себе та свого життя відбувається пізнання даної психологічної категорії.

Життєвий шлях особистості трактується в якості категорії, яка інтегрує усі базові психологічні аспекти людського існування, та є багаторівневою, саморозгортальною, відкритою системою, основними характеристиками якої є специфічні функції та спрямованість на результат. Даний психологічний феномен підлягає під вплив соціальних очікувань, а його репрезентація відбувається через рольовий репертуар. В якості детермінант формування життєвого сценарію варто розглядати вроджені та набуті директиви, а саме ірраціональні вірування, родове несвідоме, колективне несвідоме, лібідозні устремління, потяги та почуття неповноцінності й бажанні його подолати, ситуація народження, а також незадоволені потреби розвитку, вікові кризи, сценарні рішення-установки, незавершений гештальт, шокова травма, інтроєктовані та набуті цінності, смисли, а також ряд інших факторів. Тобто, в цілому, встановлено в ході теоретичного аналізу наступне: існує провідний життєвий сценарій, який розгортається в життєвому шляху, що в подальшому проявляється в долі, як результаті, який залежить від волі індивіда, його способів мислення та рефлексії.

Так, маємо відмітити, що теорії життєвого сценарію своїм підґрунтям мають ідею, у відповідності до якої власне дитина складає план власного життя, а не просто формує основні погляди на життя. Власне цей план і має чітко позначені початок, середину і кінець, тобто можливим стає досягнення кульмінації в обраній альтернативі. Складові частини сценарію, починаючи з

першої сцени, служать для того, щоб привести сценарій до заключної сцени, яка має назву розплата за сценарій. В даній теорії говориться про те, що в процесі програвання індивідом власного життєвого сценарію відбувається несвідоме обрання такої поведінки, яка б наближала його до заключної сцени.

Проблеми становлення та вивчення життєвого сценарію особистості порушувалося в працях Ш. Бюлера, М.О. Рибінкова, З. Фройда, П. Жане, Т.О. Костіною, П.В. Жебелевою, Г.Б. Гандзілевською, П. Горностая, Л. Карагодіної, М. Гладкевич, Е. Берна, І. Березко, І. Давиденко, О. Матвієнко, Т. Титаренко та інших.

Не зважаючи на наявний науковий інтерес серед науковців та дослідників психологічної науки до феномену життєвих сценаріїв особистості, наявні праці та дослідницькі роботи, все ж залишається відкрите поле вивчення власне для визначення впливу становлення психіки в дитинстві на формування сценарію особистості. Зважаючи на обмежену кількість досліджень серед українських вчених та дослідників життєвого сценарію, беручи до уваги актуальність всього вищесказаного, нами було обрано темою дослідницької роботи **«Вплив становлення психіки в дитинстві на формування життєвого сценарію особистості»**.

Об'єкт дослідження: життєвий сценарій.

Предмет дослідження: психологічні предиктори формування життєвого сценарію особистості.

Мета дослідження: визначити особливості життєвого сценарію особистості у зв'язку з тим впливом, який здійснювався на людину в дитинстві.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукової психологічної літератури з теми дослідження.
2. Визначити особливості особистості за допомогою обраної методики.

3. Вивчити особливості життєвого сценарію досліджуваних в ході терапевтичної взаємодії.

4. Розробити рекомендації для формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому.

Методи дослідження: теоретичний (підбір науково-методичної літератури, аналіз джерельної бази, синтез, систематизація та узагальнення інформації); емпіричний (Методика «Образи батьківської любові» Е.С. Шефера та Р.К. Белла; «Методика діагностики батьківських відносин» А.Я. Варга, В.В. Століна; техніка «Персональна казка» для виявлення життєвого сценарію та адаптаційних ресурсів особистості; статистичний, що полягав у використанні дескриптивної статистики.

Характеристика вибірки. Вибірку досліджуваних склали 20 осіб, віком від 21 до 48 років. В цілому у дослідженні взяли участь 10 чоловіків та 10 жінок.

Обґрунтовуючи доцільність сформованої вибірки відмітимо, що нам важливо було дослідити особливості формування життєвого сценарію особистості не лише у жінок, а й у чоловіків. Саме тому нами було досліджено 20 осіб, котрі погодилися надати свої відповіді та пройти інтерв'ювання на добровільних засадах, з включеністю у дослідницьку роботу, проявляючи при цьому інтерес.

Теоретико-методологічна основа дослідження. В нашій роботі використано теоретичні аспекти вивчення життєвого сценарію особистості. Так, даною темою цікавилися такі вчені як

Теоретична значущість роботи полягає у тому, що вперше зроблено спробу систематизації матеріалу відносно життєвого сценарію та в аспекті впливу становлення психіки в дитинстві на його формування, що впливає на поведінку особистості в більш дорослому житті. Ґрунтовний теоретичний аналіз життєвих контекстів, сценаріїв в цілому, векторів розвитку, взаємозв'язку соціальних та індивідуально-психологічних факторів на різних

етапах онтогенезу особистості уможлиблює розуміння закономірностей розвитку людини.

Практична значущість роботи визначається тим, що отримані результати можуть стати основою для глибинного вивчення не лише формування життєвого сценарію, а й в цілому дослідження особливостей формування сценарію під впливом оточуючих на дитину протягом дитинства. Також отримані результати наочно презентують припущення відносно того, що на формування життєвих сценаріїв впливає також й атмосфера, в якій проживала дитина..

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел (включає 70 джерел). Загальний обсяг роботи 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Сутність та основні психологічні підходи до вивчення життєвого сценарію особистості в науковій літературі

В ході теоретичного аналізу наукової психологічної літератури було встановлено, що в цілому проблема життєвого сценарію особистості так чи інакше порушена в працях зарубіжних (З. Фрейд, Ж. Лейнс, А. Адлер, К. Юнг, С. Гроф, Б. Уайнхолд, Ф. Перлз), вітчизняних (К. Абульханова-Славська, Л. Виготський, М. Рибников, Б. Ананьєв, О. Бодальов, та українських вчених (Н. Чепелева, С. Максименко, Л. Засєкіна, Т. Титаренко).

В цілому, в ході вивчення наукових джерел було встановлено, що підходів до трактування та вивчення життєвих сценаріїв багато.

Проте, перш за все відмітимо інтерпретування сценарію в цілому в науковому обігу понять. Сценарій – це певний спосіб структурування людиною часу свого життя від народження до смерті, це «програма поступального розвитку, вироблена в ранньому дитинстві під впливом батьків, що визначає поведінку індивіда у важливих аспектах його життя».

Так, в рамках системного підходу життєвий сценарій визначається в якості симультанного, діалектичного, акумулятивного розгортання генетичної програми та набутого в онтогенезі психічного когнітивно-емоційного новоутворення, яке є результатом перетворення індивідом первинних даних про себе та інших у стійкі стратегії самопрезентації та взаємодії. Структурною одиницею життєвих сценаріїв є життєве завдання. В такому випадку життєве завдання може трактуватися в якості способу реалізації найважливіших форм самопрогнозування, які є найреальнішими з погляду готовності до них як самої людини, так і зовнішньої ситуації

Е. Берн вважав, що сценарій є несвідомим життєвим планом, який складається ще в дитинстві та має в нашому уявленні чітку структуру: початок,

середину та фінал. Саме слідування плану, нехай і несвідомому, дає ілюзію контролю над ситуацією та безпеку [2].

Тобто, виходячи з даного бачення сценарію особистості, можемо відмітити, що в цілому життєвий сценарій є нашим підсвідомим психологічним захистом від емоційних стресів. Е. Берн вважав, що формування сценарію в дитинстві підкріплюється батьками, виправдовується наступними подіями та завершується так, як було зумовлено в самому початку.

Й. Стюарт та В. Джойнс наголошують на таких характерних особливостях сценаріїв як:

- початок формування сценарію припадає на момент народження дитини у світ;
- у чотири роки дитина вирішує, яким приблизно буде сюжет сценарію;
- у семирічному віці формування сценарію фактично завершується; із семи до дванадцяти у сценарій додаються певні деталі;
- у підлітковому віці сценарій переглядається людиною, і цей перегляд полягає у наданні сценарію більш реалістичних рис [46].

Дослідники впевнені в тому, що кожен сценарій характеризується спрямованістю на певну, індивідуальну для кожної особистості, розв'язку. Також вони наголошують на підкріпленні обраного дитиною сценарію вербальними чи невербальними повідомленнями від батьків. До прикладу, вербальним сценарним повідомленням може бути фраза матері, адресована доньці: «У нас всі в роду вчительки». До невербальних сценарних повідомлень можна віднести, наприклад, випадок, коли дитина тягнеться до матері, а та не дає достатньої кількості тепла, любові та обіймів. Дитина отримує повідомлення про свою небажаність, сприйнявши мамину позу, вираз обличчя, тобто через невербальні сигнали.

Варто відмітити, що кожна заборона, яка є в нашому життєвому сценарії – травматична. В розрізі вивчення сценарію життя зазначимо, що в цілому

незадоволені дитячі потреби, що призводять до ранніх дитячих сценарних рішень, у наступних травматичних ситуаціях підтверджують ранні деструктивні переконання щодо себе та світу, формуючи тим самим життєвий сценарій.

У відповідності до бачення сценарію життя особистості та особливостей його формування Й. Стюартом та В. Джойнсом, відмітимо, що автори говорять про неусвідомлюваність сценарію через його формування у ранньому віці, розмитість спогадів та відкриття їх лише через сни чи фантазії [46].

Звичайно, не можна назвати цю класифікацію детальною та взяти її за основу, проте вона досить проста та зручна у використанні, хоч і доволі умовна. Адже сценарії життя особистості не завжди носять фаталістичний, визначений характер через те, що усвідомлення особливостей власного сценарію може призводити до зміни його власне людиною, яка його сформувала.

У розмежуванні наративних структур особистості психологи виділяють наступні: • «комедія» (перемога життя над смертю); • «романс» (ідеалізація минулого та традицій); • «трагедія» (показує поразку героя та його вигнання із соціуму); • «іронія» (підводять під сумнів попередні наративні структури, якщо вони не справляються із побудовою життєвих смислів) []. Отже, процес розгортання життєвого шляху людини може вмещувати у себе різні події, які будуть знаходити свій прояв на рівні наративних структур. Розуміння особливостей процесу усвідомлення життєвого сценарію вимагає виділення специфічних компонентів – особистісних смислів, якими людина оперує при набутті та інтерпретації свого життєвого досвіду. Представники наративної психології зазначають, що осмислювання та усвідомлювання особистого досвіду виводить на утворення, яке у наративній психології визначається як «особистий міф».

Першим цей термін (особиста міфологія) запропонував Е. Кріст у 1956 році [53, с. 74]. Він використовував це поняття для опису важкоосязних елементів людської свідомості. Серед вчених цього напрямку дотепер немає

чіткого визначення даного терміну. Однак науковці сходяться на тому, що особистий міф має вербальну складову, що навантажена також чуттєвими, образними, символічними компонентами. Специфіка цього утворення полягає у породженні «надлишку» сенсу.

Суттєвою рисою особистої міфології є те, що вона майже не рефлексується, її важко виокремити серед контексту світосприймання особистості.

Особиста міфологія, на думку психологів Д. Файнштейна та С. Кріпнера, є способом організації досвіду; вона працює як лінза, яка зафарбовує сприймання у відповідності з її власними припущеннями та цінностями. У процесі такого сприймання певні цінності виділяються, інші відходять на задній план. Люди, проживаючи своє життя, майже не усвідомлюють свою «лінзу», через яку дивляться на світ. Бачимо, що поняття «особистий міф» має значну схожість із поняттям «життєвий сценарій», що розробляється у теорії ТА. Життєвий сценарій також спотворює сприймання ситуації, виключаючи із свідомості (або надмірно перебільшуючи) деякі сторони реальної ситуації. Тому замість того, щоб вирішувати проблему «людина покладається на «магічне» її рішення, що пропонується сценарієм» [2, с. 195].

Н.В. Андрюшина відмічає, що сценарій є результатом рішення, тобто планом, який складається в формі деякої театральної вистави з чітко окресленим початком, серединою та кінцем [1].

Н.В. Гришина підкреслює, що рішення дитина приймає з приводу сценарія власного життя без детального обдумування, властивого дорослим людям у випадку прийняття рішення. Після чого сценарій підкріплюється думками та діями батьків, які з перших днів життя дитини адресують йому вербальні та невербальні посилення, що стають підґрунтям умовиводів про себе, інших та світ в цілому [11].

В науковій праці Г.Б. Гандзілевської наголошується на тому, що власне конструктивна частина сценарію забезпечує стан внутрішньої рівноваги у

взаємодії з соціумом, а деструктивна виконує гіперфункції, що призводить до дезадаптивної моделі поведінки [6; 7].

Окрім того дослідницею розмежовано такі поняття як «розгортання» та «реалізація» життєвого сценарію. Так, розгортання автор розглядає в якості поступового, поетапного процесу, який забезпечує певні зміни у розвитку особистості залежно від її індивідуальності. Реалізація ж трактується як виконання свого призначення, перехід від потенційного в реальне: впровадження життєвого задуму, плану, а також досягнення певної мети. Тож, в цілому, реалізація життєвого сценарію є здійсненням, втіленням в життя сценарних приписів (заборон, дозволів, обов'язків) із застосуванням доступних внутрішніх та зовнішніх ресурсів [18].

Варто наголосити на тому, що успішність чи неуспішність реалізації життєвого сценарію детермінується домінуванням форми реалізації у відповідності до критеріїв активності-пасивності та умов здійснення задуманого.

Говорячи про структуру життєвого сценарію, опираючись на праці М. Хватової та Г. Гандзілевської, відмітимо, що в цілому він складається з інваріантних конструктів акмеологічного потенціалу: сценарне рішення-установка, яка приймається емоційно у відповідь на директиви значущих дорослих, проектує родинні цінності, репрезентує поведінкові зразки колективного несвідомого, розвивається в онтогенезі відповідно до власних переконань, виражає психологічну позицію «хочу-треба» та «хочу-можу» і завершує своє формування у вимірі світоглядних орієнтирів [6].

Рушійною силою визначено протиріччя між автентичним наміром (хочу) та системою очікувань (можу) і вимог суспільства (треба); показником пасивно-репродуктивного рівня (ідентифікації) – адаптацію, творчо-пошукового – самореалізацію (самоактуалізація, самовизначення, самопрезентація), творчо-перетворювального (акмеологізацію). Власне процес формування акмеологічного потенціалу життєвого сценарію як акумулятивної, інтегрувальної системи зовнішніх і внутрішніх ресурсів для

адаптації індивіда в соціумі, його самореалізації та акмеологізації зумовлюються колективний, родинний та соціальний, індивідуальний досвіди.

Беручи до уваги наявну інформацію стосовно класифікацій сценаріїв особистості, відмітимо наступне:

- За змістом виділяються такі сценарії як сценарій переможця, переможеного та не-переможця або банальний.

1) Переможцем Е. Берн називав людину, яка процвітає в тій справі, яку вона має намір зробити. «Перемога» завжди співвідноситься з цілями, які людина собі поставила, у казках переможцями є Кіт у чоботях, Хлопчик з Пальчик, Ілля Муромець, Аладдін, Жителька та всілякі принци та лицарі.

Переможений в такому випадку є тією особистістю, яка не в змозі реалізувати те, що сама запланувала.

Людина, що має сценарій «не-переможця», з кожним днем терпляче несе свою ношу, небагато при цьому виграючи та не сильно програючи. Не переможцями часто стають такі казкові герої, як Вінні-Пух, Незнайко, Матроскін, Трубадур, Аліса з Країни Чудес, Знайка та ін.

Е. Берн запропонував спосіб, яким можна відрізнити Переможця від Переможеного. Для цього треба запитати людину, що вона робитиме, якщо програє [22].

Переможець знає що, а Переможений не знає і тільки й робить, що каже про перемогу. Переможець завжди враховує кілька можливостей і тому перемагає. Якщо що не виходить, він пробує інший шлях, до тих пір, поки не досягає успіху.

- За ступенем жертвності виділяються жертвні сценарії. В таких сценаріях особистість намагається відображувати жертвну позицію не лише по відношенню до себе, а й до інших та світу в цілому.

- За роллю Переслідувач-Жертва-Рятівник.

За Клодом Штайнером виділяються наступні сценарії особистості [66-69].

Види життєвих сценаріїв за Клодом Штайнером

	Без любові	Без розуму	Без радості
Втрачена функція	Інтимність	Усвідомленість	Спонтанність
Припис	Не будь Не будь близьким Не довіряй	Не думай Не будь собою	Не відчувай Не досягай
Головний провідник	Економія погладжувань	Обезцінювання (ігнорування)	Віддалення від почуттів та тіла
Сценарні розплати			
Звичайні	Депресія	Збентеження	Нудьга
Трагічні	Суїцид	Божевілля	Залежність
Необхідна терапія	Погладжування (зміна потернів погладжування)	Пояснення (заохочувати розмірковування)	Розвивати чуттєву обізнаність
	Давати дозвіл проти приписів	Вчити як розпізнавати ігнорування та силові ігри	Давати дозвіл відчувати почуття

Говорячи про різновиди сценаріїв за Е. Берном зазначимо існування 5-ти сценаріїв, а саме «Поки що», «Після», «Ніколи», «Завжди» та «Майже».

1. Даний сценарій характеризує таку особистість, яка не здатна отримувати задоволення від життя, а принцип «жити тут та зараз» майже не застосовується такий індивідом в житті. Такі особи часто бувають перфекціоністами, не можуть розслабитися і хоча б на якийсь час забути про свої зобов'язання для власних справ, відчувають зниження якості життя через звичку постійно відкладати приємні моменти потім

2. В цьому сценарії установка «Після» передбачає впевненість у тому, що за все хороше, що відбувається в житті, рано чи пізно доводиться

платити. Ідея неминучої розплати не дозволяє людині відчувати повноцінне щастя у радісні моменти, вона вже думає про майбутню відплату.

3. Це план людини, яка заздалегідь програла, якій дуже складно повірити в те, що вона отримає те, чого хоче найбільше на світі.

4. В цьому сценарії людина постійно робить одні й ті самі помилки, вона ігнорує свій досвід, а основою такої поведінки є бажання зберігати незадоволеність, замість спроби досягти більшого. «Я так і знала», «мені завжди не щастить», «всі люди, як люди, а я...» ось саме ці фрази часто зустрічаються серед таких індивідів, так як вони впевнені в переслідуванні злого року, проте вони власне так прагнуть самі поводитися для того, щоб їхні невеселі прогнози виправдовувалися.

5. В цьому сценарії спостерігається звичка не доводити почате до кінця, що в подальшому призводить до виникнення неврозу.

Беручи до уваги переконання Е. Берна в тому, що на ранніх етапах формування сценаріїв дитина вже має визначені переконання відносно себе та інших, а також опираючись на працю Н.В. Андрюшиної, вважаємо доцільним відмітити основні можливі позиції життєвого сценарію, прийнявши одну з яких ще дитиною, людина, як правило, починає підлаштовувати під неї весь свій сценарій [1; 52]:

1. «Я ОК, ти ОК» – сценарій «переможця».

Дитина, яка прийняла на позицію «Я ОК, ти ОК», швидше за все, будуватиме виграшний сценарій. Вона розуміє, що її люблять та радіють її існуванню, а тому, відповідно, вирішує, що батьків можна любити та їм можна довіряти, а згодом поширює цей погляд на людей в цілому.

2. «Я - не ОК, ти - не ОК» – сценарій «переможенного», невдахи. Позиція «Я – не ОК, ти – не ОК» є найбільш імовірною основою для програшного сценарію. Така дитина прийшла до переконання, що життя порожнє і безвихідне. Вона почувається приниженою та некоханою, вважає, що допомоги чекати немає звідки, а також, що всі інші теж – не ОК. В такому

випадку відмічається, що сценарій особистості буде обертатися навколо сцен відкидання інших та власної знедоленості.

3. «Я ОК, ти – не ОК» – сценарій «озлобленого песиміста», «переможеного». Позиція «Я ОК, ти – не ОК» може створити основу для здавалося б виграшного сценарію. Але така дитина переконана, що їй треба височіти над іншими, а їх тримати у приниженому становищі. Якийсь час це може вдаватися йому, але лише ціною безперервної боротьби. Згодом люди, що її оточують, втомляться від свого приниженого становища і відвернуться від неї. Тоді така дитина з нібито «виграючого» перетвориться на таку, що не програє.

4. «Я - не ОК, ти ОК» – сценарій «комплексу неповноцінності», сценарій «жертви». Якщо дитина обирає позицію «Я – не ОК, ти ОК», то в такому випадку швидше за все малюватиме банальний чи програшний сценарій. Відповідно до цієї основної позиції, вона буде обігравати у сценарії свою роль жертви та свої програші іншим людям.

Отже, особистість здатна обирати різні сценарії чи моделі поведінки, які дозволяють структурувати життя, задавати їй напрям, який забезпечує можливість досягнення життєвої мети. Одні з них можуть сприяти успіху, інші призводити до невдачі.

Й. Стюарт та В. Джойнс виділяють фатальні сценарії першого, другого та третього ступеня в залежності від розв'язки. Сценарій першого ступеня – це сценарій з помірними невдачами чи втратами. Прикладами таких сценаріїв може бути конфлікт на роботі, провал на іспитах тощо. Сценарій другого ступеня – сценарій, наслідки якого є досить серйозними для того, щоб їх можна було обговорювати у колі близьких чи друзів. Приклади: госпіталізація у зв'язку з депресією, виключення з університету. Сценарій третього ступеня може завершитися важкою травмою, смертю, ув'язненням. Приклади: самогубство після виключення з університету, по життєва госпіталізація внаслідок важкого психічного захворювання. Тож, ми бачимо, що в цілому

життєвий сценарій впливає на життя індивіда, знаходить прояв у його вчинках, поведінці, діях та взаємовідношеннях із оточуючими [46].

Спираючись на роботи К.-Г. Юнга, зазначимо існування «жіночих» та «чоловічих» сценаріїв, так як автор був впевнений в існуванні жіночої та чоловічої складових. Вчений описує наявність таких архетипів як «Аніма» (жіночий архетип) та «Анімус» (чоловічий архетип). Так, «Аніма» є жіночою частиною особистості, в той час як «Анімус» варто розглядати в якості чоловічої сторони особистості. Проте, важливим є нюанс: Анімус є чоловічою частиною психіки жінки, а Аніма – жіночою складовою психіки чоловіка [45].

До класифікацій життєвих сценаріїв особистості також варто віднести класифікацію Х. Вікофф. Так, було виділено ряд жіночих сценаріїв: «Матуся Хаббард», «Штучна жінка», «Жінка за спиною чоловіка», «Я бідолаха», «Неприваблива красуня», «Медсестра», «Товста жінка», «Вчителька», «Демонічна жінка», «Сильна жінка», «Королева бджіл».

Деталізований опис основних характеристик кожного із сценаріїв надаємо нижче.

Так, жіночий сценарій «Матуся Хаббард» (жінка на службі у родині) полягає у турботі, піклуванні, служінні жінки всім, окрім себе. Така особистість в житті керується принципом «все спочатку іншим, а собі як залишиться», тому що впевнена в тому, що відчуває свою значущість лише у випадках піклування про когось, так як просто так її не помічають, її значущість не підтверджують. Вибір даного сценарію детермінується безпекою жінки, так як уможливорює уникнення ризиків, пов'язаних з незалежністю та повноцінним життям. Відмовитися від такого сценарію жінка не може в силу того, що він влаштовує кожного члена сім'ї, а якщо ж жінка робить кроки з виходу за межі життєвого сценарію, бунтує, то її найближче оточення не розуміє її, не підтримує намагань змінити ситуацію.

Життєвий план сценарію «Штучна жінка» базується на тій ідеї, що для отримання погляджувань жінці необхідно транслювати лише красу зовнішню через помітні ювелірні прикраси, високі підбори, одяг за останнім словом

моди, парфум, що має інтригувати оточуючих, та драматичний макіяж. Тобто, в такому випадку відмічаються намагання набути привабливість та почуття благополуччя, що в цілому ніколи їй не досягається через відчуття «недостатності», відсутність психологічних погладжувачів за свої намагання. Вона відчуває себе безпечно лише у ролі споживача та відчуває себе сильною, коли приймає рішення у якості покупця, а також коли вона отримує те, чого хоче і при цьому відчуває недостатній рівень контролю над значною частиною свого життя, отримує підтвердження істинності обраного сценарію, та як відсутня увага до її зовнішності [24]. В такому сценарії відмічається «духовна» бідність особистості, неможливість отримувати від життя того, чого хочеться істинно.

Життєвий сценарій «Жінка за спиною чоловіка» полягає у служінні своєму чоловікові, тобто вся енергія йде на становлення чоловіка як професіонала. В таких жінок, як говориться в науковій літературі, частіше за все відсутні діти, серед основних характеристик виділяється розум, краса, гостинність, комунікативні здібності [23].

В сценарії життя «Я бідолаха» жінка протягом життя знаходиться в ролі Жертви, яка чекає свого Рятівника [24]. Її батьки робили за неї все, тому що вона дівчинка (а дівчатка вважаються безпорадними), і цим вони підірвали її впевненість, зробивши її абсолютно залежною та повністю підконтрольною їм. Спершу вона бореться з цим, але з часом відмовляється від боротьби та здається. Вона вирішує, що батьки були праві, і що вона дійсно безпорадна.

В життєвому плані сценарію «Неприваблива красуня» відмічається відсутність високої самооцінки та самоцінності особистості, наявність упередження про власну непривабливість, концентрація уваги саме на недоліках власної зовнішності. Така жінка завжди шукає собі, умовно кажучи, Принца, який вирішить всі її проблеми та ситуації.

В життєвому сценарії «Медсестра» жінка є професійним Рятівником, виконуючи при цьому максимальний об'єм роботи, який їй виснажує. Першопочаткове бажання піклуватися про оточуючих було справжнім та

йшло з середини, проте в подальшому турбота стає обов'язком, що нав'язується ззовні [24]. Це відбувається як наслідок нав'язування обов'язку передбачати, відчувати та задовольняти потреби інших людей, в ході чого жінка також вчиться очікувати від оточучих такої ж поведінки. Так як дана установка є неусвідомленою, то в цілому жінка частіше за все мовчить та не проголошує своїх бажань, потреб, очікувань і тому не отримує бажаного.

Життєвий план з таким сценарієм як «Товста жінка» полягає в житті з «терезами», так як увага особистості прикувата до свого тіла, надмірного захоплення дієтами, сварками з собою ж, прагненням досягнути душевного благополуччя через умертвіння плоті. Така жінка отримала шкідливі харчові звички в дитинстві через заохочення її їжею в разі гарної поведінки, а також через фразу «Потрібно їсти все, що на тарілці, так як їжу не викидають!». Особистість з даним життєвим сценарієм характеризується невмінням висловлювати свій гнів та говорити «ні», тобто вона буквально проковтує все, що їй дають. Коли вона набирає зайву вагу, це відбувається тому, що вона хоче виглядати «солідно». А оскільки вона не вміє висловлювати свій гнів та відмовляти, повнота допомагає їй відлякувати чоловіків.

«Вчителька» як життєвий сценарій полягає в тому, що жінка обирає повчання інших через особливу любов до улюбленого предмету. Головною характеристикою є те, що жінка полюбляє спілкуватися переважно з дітьми, а тому коло її спілкування становлять саме діти. Заміжні жінки з даним сценарієм обирають одинокі моногамні відносини, а незаміжні – не вступають в контакт з оточуючими через що не отримують достатню кількість погладжувань.

Життєвий сценарій «Демонічна жінка» основними характеристиками має усвідомлення жінкою влади над оточуючими та її використання, не беручи до уваги неможливість керувати нею. Відмічається в такої особи боротьба з Дорослим за чоловіків та з їх Критичним Батьком, не вдаючись при цьому до Дорослої стратегії боротьби. Незважаючи на те що їй подобається бути жінкою, вона змагається з іншими представницями жіночої статі і вважає за

краще діяти індивідуально, не співпрацюючи з ними. Вона вважає, що відрізняється від інших жінок, оскільки має «особливу владу» над людьми, у першу чергу, над чоловіками.

В життєвому плані сценарію «Сильна жінка» відмічається впевненість жінки лише в собі, самостійність та беземоційність, неможливість довіряти іншим, стурбованість своїм виживанням на елементарному рівні, а також ігнорування власних почуттів та потреб. все, що виходить за його межі (наприклад, почуття) [27].

Життєвий сценарій «Королева бджіл» характеризується такими рисами жінки як впевненість в собі, дисциплінованість, відповідальність, наполегливість, здатність боротися з конкурентами та активність. Окрім того, така жінка є кар'єристкою, діловою особистістю.

Варто відмітити, що в цілому детермінантами формування життєвих сценаріїв особистості можна вважати ряд таких психологічних феноменів як ірраціональні вірування, родове несвідоме, сюжети улюблених казок, інтроектовані та набуті цінності, сенси, потреби в творчій самореалізації, а також соціальні очікування, вікові кризи чи шоківі травми, незадоволені потреби в розвитку тощо. Як ми можемо бачити, факторів досить багато. В цьому аспекті варто вказати той факт, що особистість починає формувати власний сценарій ще з моменту народження. Цікавим є факт того, що в цілому вже у віці 4-х років людина у загальних рисах бачить майбутній сюжет, а власне до 7-ми років відмічається кінець формування життєвого сценарію. До дванадцятилітнього віку сценарій шліфується, а в підлітковому віці людина надає йому більш реалістичних рис, пристосовуючи його до умов навколишнього світу. Врахування вікових особливостей, аналіз подій, вчинків, рішень та почуттів особистості, зафіксованих у хронологічних межах, дозволяє інтерпретувати перебіг та розвиток сценарію особистості в її подальшому житті.

Тобто, актуальність визначення впливу становлення психіки саме в дитячому віці на формування життєвих сценаріїв очевидна.

1.2. Психологія формування особистості в ранньому дитинстві та молодшому шкільному, підлітковому віці

Зважаючи на вищевикладені положення, а також беручи до уваги визначення життєвого сценарію в якості плану життя, який формується в дитинстві, відмітимо наступне: особистість сама приймає рішення відносно свого сценарію життя, проте на нього впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори [26].

Доцільним буде вказати той факт, що навіть одні й ті самі умови виховання не гарантують однакового життєвого сценарію в різних людей [28].

В ході теоретичного аналізу наукової літератури було встановлено, що в цілому особистість приймає рішення про свій сценарій ще до початку активного мовлення. В арсеналі дитини на той момент можуть бути лише різні способи тестування реальності адекватні її розвиткові.

Як вже було встановлено раніше, дитині батьки передають різні послання вербальним та невербальним способом, а тому дитина на їхній основі сама обирає те чи інше рішення й ухвалює його. Так, саме ці послання є підґрунтям для уявлень про себе, інших людей та життя в цілому, а також утворюють основний зміст сценаріїв. Тож, підсумовуючи, відмітимо, що батьки власне підкріплюють сценарій дитини, не усвідомлюючи цього [29].

Сценарій вимагає:

- 1) батьківських вказівок;
- 2) відповідного розвитку особистості;
- 3) рішення прийнятого в дитинстві;
- 4) реальної зацікавленості у відповідному методі успіху або невдачі;
- 5) правдоподібність.

Так як загалом сценарій не усвідомлюється людиною, то в дорослому житті спогади дитинства можуть приходити до неї через сни чи фантазії. В цьому аспекті надзвичайної актуальності набуває вивчення особливостей формування особистості на різних вікових періодах.

Перш за все, відмітимо, що на формування особистості дошкільника впливають основні види діяльності, в яких він задіяний, розвиток мовлення та пізнавальної сфери, але в цьому процесі найважливіше значення має розвиток самосвідомості та самооцінки, мотиваційної сфери, а також динамічної і змістової сторін емоцій та почуттів.

Так, зазначимо, що в цілому особливу роль у розвитку особистості дитини в дошкільному періоді відіграють люди, які мають близький контакт з дитиною. До таких людей частіше за все відносяться батьки. В цей час відмічається зростання самостійності особистості, незалежності, а також розширення та ускладнення її взаємовідносин з оточуючими, що відкриває значні можливості дитині для глибшого самоусвідомлення та оцінювання себе, інших та світу в цілому. Тож, в дошкільному віці відмічається розвиток самосвідомості та самооцінки дитини.

Четвертий рік життя характеризується елементарними знаннями про себе, зростанням інтересу до себе як людини, до свого організму, а також позитивним відгуком про себе. П'ятий рік життя головними ознаками має усвідомлення своїх вмінь, знань, оволодіння уявленнями про деякі особливості свого організму, призначення органів, усвідомлення своїх станів, бажань та настроїв, вміння ідентифікувати свої дії з діями інших людей через фрази «Я... так само, як...», «Ми...з...вміємо...» тощо.

Старший дошкільний вік характеризується поглибленням уявлень про себе, виникненням почуттів самоповаги, власної гідності, розвитком вмінь самоконтролю та саморегулювання дій і стосунків з оточуючими, ієрархією мотивів.

Молодший шкільний вік адаптацією до нових умов діяльності та існування, індивідуалізацією як виявом своїх індивідуальних можливостей та особливостей, а також інтеграцією як включенням до групи однолітків.

Провідна діяльність в молодшому шкільному віці є навчальна діяльність, яка є опосередковуючою системи його взаємодії з оточуючим світом.

Підлітковий вік характеризується аргументацією своїх вчинків, можливістю передбачати наслідки своїх дій та слів, що свідчить про цілісніше та глибше усвідомлення процесу мотивації і структури мотиву, а також про участь у формуванні мотиву блоку «внутрішнього фільтра». Останній розглядається як своєрідна внутрішня позиція. В подальшому це відображається на зниженні імпульсивності дій та вчинків, а особливо у старших підлітків.

В даному віковому періоді також відбувається домінування самооцінки в мотивації поведінки над оцінкою оточення. Наявність ідеалів, самооцінок, засвоєних норм та правил суспільної поведінки засвідчує значний розвиток особистості підлітків, формування у них «внутрішнього плану», а саме наміру, позиції, спрямованості, що трактується в якості суттєвого чинника мотивації та організації їх поведінки. Проте, справедливим буде відмітити, що даний «внутрішній план» не до кінця організований у цілісну систему, відрізняється недостатньою стійкістю та узагальненістю. У відповідності до цього ідеали особистості підліткового віку є досить змінними та неконкретними. Також підлітки весь час відчують дефіцит підтримки оточуючими його вимог до себе. За її відсутності мотиви поведінки дитини та сама поведінка часто змінюються. Особливого значення набуває невідповідність між цілями та можливостями підлітка, так, високий рівень домагань часто призводить до невдач у реалізації задуманого. Це відбувається через те, що особистість береться за справи, до яких ще не зовсім готова [16].

Говорячи про старший підлітковий вік, відмітимо, що старші підлітки в цілому прагнуть до утвердження у власній думці, ніж у думці оточуючих. Мотиви поведінки у даному віці також формуються на основі власної думки.

Окрім цього, цікавим є факт того, що більшості підлітків властива індивідуалістична акцентуація особистості в якості спрямованості активності на задоволення власних потреб, на особисте самоствердження.

Таким чином, дивлячись на особливості формування особистості в різних вікових періодах, відмітимо, що в цілому на тому чи іншому етапі

особистість набуває різної спрямованості, а особливості дитини розвиваються, поглиблюються, змінюється її спрямованість, провідна діяльність тощо.

1.3. Сімейні відносини в контексті життєвого сценарія та становлення психіки дитини

В ході теоретичного аналізу наукової психологічної літератури було встановлено, що життєвий сценарій особистості є ні чим іншим як сукупністю характерних для особистості способів вирішення життєвих проблем. Маємо відмітити, що в життєвому сценарії важливого значення набуває питання життєвих ролей [5].

Так, життєві ролі розвиваються протягом всього життя індивіда, починаючи з моменту, коли дитина вступає у взаємодію із значущим соціальним оточенням [3-4].

Важливу роль відіграє перше соціальне оточення, тобто батьки. Так як саме спілкування з батьками впливає на формування життєвого сценарію дитини та її перші життєві ролі. Відмітимо, що для дитини 5-річного віку властива роль «дитини, що грає», для 7-річної – «роль школяра», підліток приміряє на себе роль «дорослого» тощо [13].

У сімейній сфері це ролі, які супроводжують зміну сімейного статусу від сина/доньки до дідуся тощо [9].

Маємо зазначити, що в ході життєвого шляху особистості зміна ролей не завжди відбувається безпроблемно. Можливе виникнення рольових конфліктів чи криз.

В процесі росту та розвитку дитини можливе виникнення в сімейній системі заборон та приписів.

Так, Біб і Мері Гулдінг в ході аналізу розвитку особистості приділили значну увагу саме тому, що в цілому основою ранніх підсвідомих негативних рішень є саме заборонні теми, які вона отримує в дитинстві. Проте, окрім заборон варто також акцентувати увагу і на дозволах.

При аналізі життєвого сценарія, формування якого відбувається в дитинстві, заборони записують, починаючи зі слова «не», а дозволу – зі слова «можна». Дослідники впевнені в тому, що поняття «не» та «це добре» не просто протилежності, вони містять зовсім різні вказівки. Так, поняття «не» виражає вказівку щось не робити, в той час як вираження «це добре» не містить жодної зі вказівок щось робити. Тобто, дозвіл власне не є стимулом до дії, він є скоріше можливістю вибору «робити чи не робити» [31; 32].

Акцентувати увагу також варто на тому, що в цілому назви дозволів чи заборон є вербальними, що дуже зручно використовувати в ході аналізу сценарія, в той час як найбільш важливі заборони чи дозволи передаються індивідові через невербальні канали.

В ході аналізу походження життєвих сценаріїв Стен Вуллемс стверджував, що існують такі найважливіші особливості його формування як:

- Сценарні рішення є найкращою стратегією дитини з метою виживання в світі, який часто здається їй ворожим і навіть загрозливим життю.
- Сценарне рішення приймаються відповідно до емоцій дитини і її способу тестування реальності [36].

Тобто, власне в дитинстві і відбувається усвідомлення дитиною та прийняття внутрішніх установок. Так як батьки в ході виховання, розвитку та навчання використовують не лише дозволи, але й заборони.

Особливого інтересу набуває процес формування у дитини життєвих сценаріїв, а також в цілому становлення її психіки в родині.

Життєві сценарії засновуються в більшості випадків на батьківському програмуванні, яке дитина сприймає по трьох причинах:

- - по-перше, воно дає життю мету, яку в іншому випадку довелося б відшукувати самому (все, що робить дитина, частіше за все він робить для інших людей, звичайно для батьків);
- - по-друге, батьківське програмування дає йому спосіб структурувати свій час (тобто прийнятно для його батьків);

– - по-третє, дитині треба вказувати, як поступати і робити ті або інакші речі [20, 21].

Вчитися самому цікаво, але не дуже-то практично вчитися на своїх помилках, а батьки, програмуючи життя своїх дітей, передають їм свій досвід, все те, чому вони навчилися (або думають, що навчилися). Якщо батьки невдахи, то вони передають свою програму невдах. Якщо ж вони переможці, то відповідно програмують долю своєї дитини. Довгострокова модель завжди передбачає сюжетну лінію. І хоч результат приречений батьківським програмуванням в добру або погану сторону, дитина може обрати свій власний сюжет.

Протягом всіх років формування життєвого сценарія дитина займає підлегле положення. Батьки в її сприйнятті володіють абсолютною владою. Для немовляти це влада над його життям і смертю. Пізніше це влада задовольняти або не задовольняти його потреби. У відповідь на це дитина вирішує, які йому обрати стратегії, щоб залишитися в живих і як можна повніше задовольнити свої потреби [40].

Дитина приймає сценарні рішення у відповідності зі своїм сприйняттям навколишнього світу. Отже, послання, які дитина отримує від своїх батьків і навколишнього світу, можуть повністю відрізнятись від послань, що сприймаються дорослою людиною. Сценарні послання можуть передаватися вербально, невербально або тим і іншим способом одночасно. До того як індивід починає почне говорити, він схильний інтерпретувати послання оточуючих через невербальні сигнали. Так, дитина тонко сприймає інтонацію словесного висловлювання, рухи тіла, запахи і звуки. Іноді дитина сприймає сценарні послання, виходячи з подій, що відбуваються навколо неї, які не залежать від батьків: гучний шум, несподівані рухи, розлучення з батьками під час перебування в лікарні, - все це може показатися дитині загрозою його життя. Оскільки він вважає, що батьки несуть відповідальність за те, що відбувається, то може укласти, що ці загрози виходять від них [41].

Пізніше, коли дитина починає розуміти мову, невербальні комунікації залишаються важливим компонентом сценарних послань. При розмові батьків з дитиною, вона буде інтерпретувати сценарне значення того, про що вони говорять, відповідно до невербальних сигналів, що мають місце.

Іноді оцінки можуть передаватися непрямо, коли батьки говорять з кимсь про свою дитину в її присутності або знаючи, що це стане відоме дитині. Наприклад: «Це – спокійна дитина»; «Вона дуже капризна»; «Ти ж знаєш, він сильний». Подібні непрямі оцінки дитина може сприймати як сильні сценарні послання.

Крім цього на процес прийняття сценарних рішень впливає ще одна особливість дитячих способів сприйняття реальності. Дитина фантазує, що вона всемогутній і може творити чаклунство. Тому дитина думає, що саме вона винна, наприклад, в частих сварках батьків або в розлученні. Так, індивід навіть може вважати себе зобов'язаним захистити одного з батьків від іншого, оскільки упевнений в своїй здатності зробити це [42].

Таким чином, формуються життєві сценарії на основі сценарних послань, що отримуються від батьків. Щоб вийти з сценарія, необхідно виявити потреби, невиконані в дитячому віці, і знайти способи задоволення цих потреб в теперішньому часі.

В різні періоди становлення і розвитку родини функції кожного з її членів змінюються. Проте, варто наголосити та відмітити на тому, що в сім'ї де виконуються сімейні функції й наявне сімейне благополуччя, створюються позитивні умови для формування особистості дитини [43].

Проаналізуємо більш детально всі дванадцять заборон, розкриємо їх.

1. «Не живи- не існуй»

Якщо існує вірогідність виникнення думки про самогубство, то, швидше усього, сценарні послання, закладені в дитячому віці, включали в себе заборону на існування. Це можливо і в тому випадку, якщо людина відчувала себе коли-небудь нікому не потрібною, некорисною або негідною любові істотою.

Буває таке, що хтось з недбайливих батьків колись говорить своїй дитині таку фразу на зразок «я уб'ю тебе за це!» або «краще б ти на світло не з'являвся!». Формується спогад про такі вербальні послання, а тому він може розглядатися в якості підтвердження присутності в людині даної заборони. Однак невербальні сигнали в більш ранньому віці сформували суть його основного змісту.

Виникає питання - навіщо батьки можуть забороняти жити власній дитині? Як правило, це відбувається по наступній причині. Один з батьків, той, що знаходиться в позиції «Дитини» відчуває, що дитина чимсь обділяє його або загрожує йому. Допустимо така життєва ситуація. Молода людина Сергій одружувалася і стала батьком. Зрозуміло, що дружина віддає велику частину сил і уваги новонародженому. Сергій став відчувати себе непотрібним і покинутим. Сам не підозрюючи про це, молодий батько знову переживає те відчуття, яке що випробовував у віці двох років. Саме тоді в сім'ї його батьків з'явилася нова дитина – молодший брат Сергія. У дворічному віці Сергій дуже боявся, що з появою малюка, йому вже більше ніколи не будуть приділяти тієї уваги, що було раніше. Сергію здавалося, що мама більше не любить його. Єдиною можливістю повернути мамину любов в свідомості Сергія була смерть брата, щоб знову все встало на свої місця, як було раніше. Тепер, будучи дорослим, Сергій може невербально виявляти ті ж вбивчі тенденції по відношенню до власної дитини.

Або така життєва ситуація. У жінки Тетяни троє дітей і більше вона не хоче їх мати. Внаслідок якихось обставин у Тетяни народжується ще одна дитина. Внутрішня «Дитина» жінки кричить: «Ні! Більше не треба! Хочу, щоб тепер приділяли увагу мені і моїм потребам!». Всередині себе, своєї внутрішньої «Дитини» Тетяна буде відчувати гнів, і придушувати його, не зізнаючись в цьому навіть самій собі. Проте, Тетяна повідомляє немовляті про своє неприйняття не словами, зрозуміло, а іншими шляхами. Можливо, Тетяна робить все необхідне для задоволення фізичних потреб дитини: годує, поїть, купає, сповиває, але ніколи їй не усміхається і рідко з нею розмовляє [47].

А в тих, до жалу, нерідких випадках, коли батьки або один з батьків принижує, ображає дитину або, гірше того, б'є його, послання «не живи» передається відкрито.

Часом дитина може чути від батьків таке висловлювання: «Якби не ти, я міг би закінчити інститут, відправитися подорожувати, вийти заміж за пристойну людину».

Суцільно і поряд батьки передають своїй дитині послання «не живи», а це означає, що могла б скластися така ситуація, коли кількість самогубств була б колосальною. На щастя, люди досить винахідливі по частині мотивів залишитися в живих. Дитина, яка мимовільно несе в собі заборону на життя, звичайно дуже рано приймає компромісні рішення, щоб підсвідомо захистити себе від смерті. Дитина неначе приймає компромісне рішення, і сам собі говорить: «Я цілком можу жити і далі доти, поки...» Крапки може бути заповнена чим бажано, наприклад: «... буду багато працювати» або «... не буду зближуватися з людьми».

2. «Не будь собою»

Зазвичай дана заборона накладається на дитину в тих сім'ях, де народився хлопчик, а батьки хотіли дівчинку або навпаки. Невербально батьки повідомляють своїй дитині: «Не будь обличчям своєї статі». Батьки виражають своє невербальне послання різними способами: наприклад, при виборі імені: дівчинку можуть назвати чоловічим ім'ям, а хлопчика – жіночим. Або ж в виборі одягу: батьки одягають дівчинку «під шибеника», а хлопчика наряджають в мережива з бантами. Ці послання у дорослому житті можуть нести негативний характер поведінки: людина з такою заборонаю може і, будучи дорослим, носити одяг і франтити манерами, властивими обличчям протилежної статі [8].

Ця заборона може бути більш загального характеру і означати просто «не будь собою, а будь якоюсь іншою дитиною». Батьки можуть віддавати перевагу одній своїй дитині іншому. Мати, яка не приймає своє дитя, може постійно порівнювати його з іншими дітьми: «Маленький Міша вже грає на

скрипці, який же молодець! Адже він на рік молодше тебе». У цьому випадку у матері може бути створений деякий образ «ідеальної дитини», яку вона хотіла б мати. Тому вона позитивно сприймає тільки ті прояви своєї дитини, які співпадають з даним образом, а до інших виявів своєї дитини відноситься зневажливо або негативно.

3. «Не будь дитиною»

Одна із заборон, яку накладають батьки, самі знаходячись в стані «Дитини». У даній ситуації батьки відчують деяку неусвідомлену загрозу з боку власного сина або дочки. Але замість того, щоб бажати позбутися своєї дитини безпосередньо, «Дитина» всередині батьків говорить: «Тут є місце тільки для одного малюка, і цей малюк – я. Проте, я згодний терпіти тебе, якщо ти будеш поводитися як дорослий, а не як дитина». Надалі це може виражатися в таких вербальних посланнях: «Ти вже великий, щоб...» або «Великі хлопчики не плачуть».

Дана заборона може накладатися і такими батьками, яким самим в дитинстві не дозволяли поводитися по-дитячому. Ці батьки відчують загрозу в дитячій поведінці. Вони могли виховуватися в дуже суворих сім'ях, де дуже рідко цілували і балували дітей, де батьки не виражали свою любов до дитини, де мірилом цінності людини були лише конкретні справи і вчинки [12].

Іноді таку заборону накладає на себе сама дитина, у випадку якщо вона старша або єдина в сім'ї дитина. Часом, бачачи як сваряться батьки, єдина дитина може вирішити: «Нікого, крім мене, поблизу немає. Значить, конфлікт виник через мене. Отже, мені потрібне щось з ним робити. Треба б скоріше вирости, щоб я міг з цим справитися». Точно так само старші діти можуть вирішити, що вони відповідають за своїх молодших сестер і братів.

Якщо людина відчуває себе у відносинах з дітьми незатишно, то, можливо, вона несе в собі заборону бути дитиною. Якщо людина відчуває себе незатишно на вечірках, не може веселитися і радіти, то, можливо, в дитинстві вона отримувала послання у вигляді заборони «Не Будь Дитиною», «Не Радій»

і «Не Веселися». Якщо будучи дитиною, людина вирішила, що веселощі – це тільки для дітей, а дорослі не веселяться, то тоді у дорослому житті людина буде як за рятувальне коло хапатися за це дитяче рішення всякий раз, коли представляється будь-яка можливість повеселитися.

4. «Не дорослішай»

Дуже часто ця заборона накладається на молодшу дитину в сім'ї. Батьки в стані «Дитини» чинять опір тій ситуації, коли діти зростають, і в сім'ї не залишається нікого маленького. Можливо, батьки думають, що цінні лише тим, що можуть бути хорошими мамою і татом. Як тільки їх дитина виросте, вони позбавляться внутрішнього відчуття власної значущості. Іноді така заборона накладається батьками, які виростили, але самі так і не стали дорослими. І тому вони хочуть, щоб їх дитина залишалася маленькою, була товаришем по грі і розвагах.

Іноді заборона «Не Дорослішай» сприймається як «Не Покидай Мене». Жінка середніх років, яка присвятила себе догляду за вічно незадоволеною нею матір'ю похилого віку, може нести в собі заборону такого роду.

Іншим варіантом заборони на дитину, яка дорослішає, служить заборона на сексуальність. Іноді така заборона накладається батьком на дочку в дитячому віці, коли дівчинка починає підростати і її тіло починає знаходити явно жіночі риси. У стані «Дитини» батько переляканий своїм сексуальним відгуком на власну дочку. І він посилає їй невербальні сигнали фізичного відсторонення, які можуть бути сприйняті маленькою дівчинкою як заборона дорослішати і ставати сексуально привабливою жінкою.

5. «Не досягни цього»

Дану заборону звичайно накладають батьки, які в стані «Дитини» ревниво ставляться до досягнень сина або дочки. Прикладом може служити така життєва ситуація. Михайло народився і виріс в бідній сім'ї. Він вимушений був працювати з п'ятнадцяти років, і не мав можливості дістати вищу освіту. Михайло багато і довго працював, внаслідок його багаторічного труда він і його сім'я досягли певного матеріального благополуччя. Михайло

платить за те, що його дочка ходить в дорогу престижну школу, після закінчення якої, вона зможе поступити в престижний університет.

Бачачи досягнення дочки, Михайло, звісно, може пишатися нею як батько. Однак в стані «Дитини» він, сам того не усвідомлюючи, відчуває та проживає чорну заздрість до перспектив, що відкриваються перед дочкою, яких у нього ніколи не було. Неусвідомлено у Михайла виникає побоювання, а що, якщо дочка і дійсно досягне успіху в навчанні і доведе, що вона краще за його? Батько може невербально заборонити їй досягнути цього, хоч на поверхневому рівні примушує добре вчитися.

Якщо дитина, навчаючись в школі, ухвалила сценарне рішення підкоритися забороні «Не досягни цього», звичайно добре вчиться і старанно виконує всі завдання. Але коли справа доходить до екзаменів вона, як правило, знаходить якийсь спосіб перекреслити свої зусилля. Дитина може перехвилюватися і втекти з екзамена. Також в такої особи часто може бути варіант забути важливу роботу виконати чи щось інше. Часом це приводить до нервового зриву або виявляється, що школяр не може навіть читати від хвилювання.

б. «Не можна - Не роби нічого»

Об'ємне владне послання «Не можна!» означає: «Нічого не роби, оскільки все, за що б ти ні взявся, настільки небезпечно, що краще взагалі нічого не робити». Якщо людина у дорослому житті ніяк не вирішить, що їй робити, весь час відчуваючи при цьому, що застрягла в мертвій точці, і проте нічого не роблячи для входу з цієї ситуації, цілком можливо, вона несе в собі таке сценарне послання.

Заборона «Не можна!» звичайно накладається батьками, якій в стані «Дитини» відчувають деякий жах від думки, що його дитя заподіє собі шкоду, якщо буде робити щось поза батьківською опікою. Основою для цього жаху служить власний сценарій батьків, а не об'єктивна реальність. Такій батьки можуть сказати, наприклад: «Павло, піди, подивися, що там робить твоя молодша сестра, і скажи їй, щоб вона цього не робила».

7. «Не висовуйся»

Якщо людина несе в собі таке послання, то вона панічно боїться брати на себе яку-небудь ведучу роль. Коли її просять виступити на зборах, вона відчуває ступор та тривожність. На роботі люди з такою заборонаю можуть чудово зарекомендувати себе на підлеглий посаді, але ніколи не домагаються при цьому просування по службі або ухиляються від нього. Інший варіант цієї заборони – «Не проси того, що ти хочеш».

Це ще одне сценарне послання, зумовлене батьківським імпульсом неприйняття дитини. Батьки в стані Дитини невербально дають такій особі знати: «Я буду терпіти твою присутність, малюк, доти, поки ти розумієш, що ти і твої бажання тут зовсім нічого не означають».

8. «Не зв'язуйся»

Індійський державний діяч Пандіт Неру говорив: «Коли я серед європейців, я відчуваю себе індусом. Коли я серед індусів, я відчуваю себе європейцем». Не виключено, що батьки Неру наклали на нього заборону «Не зв'язуйся». Підкоряючись цій забороні, людина відчуває себе чужою в будь-яких групах, і навколишні будуть вважати її «нелюдимою» та «нетовариською».

Це послання може передаватися в формі визначення, коли батьки постійно говорять дитині, що він «замкнений», «важкий» або «не така, як всі діти». Крім того, ця заборона може бути засвоєна також шляхом наслідування соціальної замкненості батьків.

9. «Не будь близьким»

Ця заборона передбачає заборону на фізичну близькість. Звичайно це буває в тих сім'ях, де батьки рідко торкаються один до одного або до дитини. Інша форма даної заборони – «Не будь емоційно близьким». Звичайно ця заборона виникає в сім'ях, де з покоління в покоління не прийнято говорити про свої почуття.

Дитина може сама накласти на себе заборону «Не будь близьким» у відповідь на постійну відмову родителя від фізичного контакту. Дитина може

тягнутися до родителя знову і знову, знову і знову не зустрічаючи взаємності. Зрештою, вона може вирішити, що бажана близькість не стоїть болю відторгнення.

Одним з варіантів заборони на близькість слугує сценарне послання «Не довіряй». Часом таким посланням для дитини служить раптовий відхід або смерть одного з батьків. Дитина не розуміє істинних причин зникнення батьків, але може прийти до висновку: «Більше ніколи нікому не повірю, що він у разі необхідності виявиться поряд». Заборона «Не довіряй» іноді може бути прийнятою і в тих випадках, коли батько або мати ображають, намагаються обдурити або використати дитину в своїх корисливих, негарних цілях. Дитина для себе приймає рішення: «Щоб захистити себе від цього, буду триматися від тебе подалі».

Подібні дитячі рішення у дорослому житті можуть привести до того, що така людина буде завжди підозрілою до навколишніх його людей. Навіть якщо навколишні добре до неї відносяться і повністю приймають, вона все одно буде намагатися відшукати в цьому відношенні якісь приховані ознаки неприйняття.

10. «Не Будь Здоровий - не будь психічно здоровий»

Представимо таку життєву ситуацію. Тато і Мама є дуже зайнятими людьми, в яких є лише робота, зустрічі, постійні справи та важливі документи в житті. В таких мами та тата відсутні вихідні та паузи для дитини. Вони дуже люблять свою дочку Надю, але коли увечері повертаються додому, у них немає сил грати з нею, розмовляти з нею, інакшими словами, не в силах приділяти досить уваги дитині, хоч їй цього дуже сильно хочеться..

Якось дівчинка захворіла і не змогла піти дитячий сад. Мама не пішла на роботу, залишилася вдома, щоб доглядати та піклуватися про доньку. за Тато прийшов з роботи раніше звичайного і читав їй казки перед сном.

З цієї ситуації Надя робить висновок: «Щоб отримувати необхідну мені увага, я повинна хворіти». Самі того не усвідомлюючи, батьки накладають на неї заборону бути здоровою. Якщо Надя у дорослому житті підкориться цій

забороні, то, можливо, у відносинах з людьми або на роботі буде застосовувати сценарну стратегію нездужання, особливо в тих випадках, коли у неї буде щось не ладитися в спілкуванні.

Іноді батьки говорять сусідам і родичам про своєї дитини: «Ви ж знаєте, це слабка, хвороблива дитина, а, отже, самі даним висловлюванням накладають заборона на дитину бути здоровою.

Варіант даної заборони «Не Будь Психічно Здоровий» нерідко засвоюється шляхом наслідування батькам або родичу, страждаючому якимсь психічним розладом. Крім того, дитині могло вдаватися звернути на себе увагу лише в тому випадку, якщо вона поведилася досить шалено. Ця заборона може посилюватися негласними правилами фамільної «естафети божевілля».

11. «Не думай»

Заборона «Не думай» зазвичай накладається батьками, які постійно забороняють дитині думати. Маленький Ігор з сяючими очима і великою гордістю показує Татові свою першу спробу написати власне ім'я на листку паперу. Батько замість того, щоб порадуватися разом з сином, презирливо гмикає: «Гм, грамотей знайшовся». Іноді заборона думати засвоюється шляхом наслідування, скажемо, істеричної матері, спостерігаючи яку донька приходить до висновку: «Коли жінки хочуть чогось добитися від чоловіків, вони відключають мислення і віддаються почуттям». Заборона думати може означати також: «Думай про що бажано на світі, тільки не про те, з чим маєш справу в даний момент».

Якщо дитина сприйняла заборону «Не думай», то у дорослому житті вона як правило втрачається перед обличчям проблем або засмучується з їх приводу замість того, щоб думати над їх дозволом.

12. «Не Відчувай»

Дана заборона накладається в сім'ях, де заборонений будь-який вияв почуттів і батьки звичайно придушують свої почуття. При цьому якісь із почуттів можна проявляти та відчувати, а деякі – під заборonoю. І заборону

відчувати можна інтерпретуватися як «Не відчувай гнів», «Не відчувай страх» і так далі.

Іноді це послання виражається як «Відчувай, але не показуй цього». Іноді діти стикаються з більш жорсткою заборonoю, що зобов'язує їх взагалі не відчувати ніяких емоцій. Маленьких хлопчиків, наприклад, постійно наставляють: «Великі хлопчики не плачуть» або «Будь хоробрим, як солдат!» Ці лозунги переводяться як «Не переживай почуття смутку» і «Не переживай почуття страху».

У деяких сім'ях послання «Не Відчувай» означає «Не переживай фізичних відчуттів». Якщо така заборона сильна, то у дорослому житті може стати джерелом серйозних проблем і захворювань. Наприклад, у дитини, зобов'язаної не переживати почуття голоду, згодом можуть розвинутися харчові розлади.

Ще один з варіантів цієї заборони: !Не відчувай те, що ти відчуваєш, - відчувай те, що я відчуваю!. При цьому мати може говорити дитині: «Я зголодніла. Що будеш їсти?! або !Щось мені холодно, піди одягни светр!.

Вибрані людиною в дитинстві стратегії поведінки відтворюються у дорослому житті. У таких випадках людина відгукується на те, що відбувається в реальності так, як якби це був сві, намальований нею в дитинстві в своїх дитячих рішеннях. Коли ми поводимося таким чином, то говориться, що «ми включилися в сценарій», або «ми діємо по сценарію». Практично ми відтворюємо сценарну поведінку або сценарне почуття.

Головна причина того, чому ми так поступаємо, дотримуючись дитячих рішень у дорослому житті, складається в тому, що ми будучи дорослими ще сподіваємося вирішити важливе питання, яке не вирішили в дитинстві: як добитися безумовної любові і уваги. І дорослі нерідко реагують на події так, немов всі ще залишаються малими дітьми.

Коли ми діємо по сценарію у дорослому житті, то звичайно не усвідомлюємо, що відтворюємо свої власні дитячі стратегії. Ми можемо

розвивати таке усвідомлення, намагаючись зрозуміти свій сценарій і виявити свої ранні рішення [49].

У який саме момент людина включиться в сценарій, точно передбачити не можна. Однак є два чинники, які підвищують таку імовірність і деяким образом пояснюють суть процесу включення в сценарій:

- 1) Коли реальна ситуація тут і в цей час сприймається як стресова.
- 2) Коли є деяка схожість між ситуацією тут і в цей час і стресовою ситуацією в дитинстві.

Ці два чинники багато що пояснюють і, безумовно, доповнюють і підкріплюють один одну.

Для дослідження даного питання Стен Вулламс запропонував розробку шкали стресу. Помічено, що чим вище стрес, тим вище імовірність включення людини в сценарій. Для аналізу включення в сценарій, необхідно проградуировать шкалу стресу, наприклад, від 1 до 10. Кожний сам вибирає той стан, той рівень стресу, при якій він може включитися в певний сценарій.

Передбачимо, така життєва ситуація. У Миколи Петровича виникли певні розбіжності з безпосереднім начальником. Це відповідає для нього стресу третього рівня. Тому він діє поза сценарієм, орієнтуючись по ситуації. Микола Петрович обговорює розбіжності з керівником з позиції Дорослого. Він передбачає, що вони з начальником або вироблять компроміс, або кожен залишиться при своїй думці.

Допустимо, що начальник не задоволений виходом подій і пропонує вирішити питання в кабінеті у директора. Суперечка з директором відповідає для Миколи Петровича стресу шостого рівня. Він негайно включається в сценарій. Під час зустрічі в кабінеті у директора, він активують ті ж фізичні реакції, почуття і думки, які у Миколи Петровича звичайно бували в далекому дитинстві, коли його розсерджений батько підносився над ним, подібно велетню, і грізно викрикував принизливі слова, значення яких він не розумів. Сам того не підозрюючи, Микола Петрович примусив директора «стати» його

батьком. І відповідав йому так, як якби був переляканою п'ятирічною дитиною.

«Шкала стресу» є відомим та ефективним прийомом, що унаочнює зв'язок між стресом і сценарними відгуками. Цей зв'язок не означає, що стрес може когось «примусити» включитися в сценарій. Останнє є результатом рішення, навіть якщо рішення це не усвідомлюється.

Не виключено, що вже завдяки одному знайомству з теорією сценарія кожна людина зможе витримувати більший стрес без того, щоб діяти по сценарію. Якщо він проробить певну роботу над собою, то зможе ще більш підвищити здатність долати проблеми, а не повертатися до сценарному поведінки.

Коли під час суперечки з директором Микола Петрович включився в сценарій, це сталося не тільки тому, що ситуація в кабінеті у директора була стресовою. Це сталося також тому, що сцена того, що відбувається тут і зараз нагадала йому хворобливу сцену з його дитинства, ситуацію з розгніваним батьком.

Ця дитяча сцена не представлена в свідомій пам'яті Миколи Петровича. Тому він не усвідомлює також схожість ситуацій. У його випадку зв'язок подій тягнеться від директора до його розгніваного батька. Але коли Микола Петрович тріпотів перед директорським гнівом, він не усвідомлював, що за директором стоїть його батько.

Оскільки Мама і Тато – дуже важливі фігури раннього етапу нашого життя, їх нерідко можна виявити в пам'яті подій з глибокого дитинства. Крім батьків, там виявляються і наші брати-сестри, а також інші батьківські фігури на зразок дідуся і бабусі, тітки і дядьків. Приєднуючись до тієї або інакшої групи, ми схильні наділяти кожного з її членів роллю якогось з своїх батьків або родичів. Самі того не усвідомлюючи ми спілкуємося зі значущими для нас людьми, ототожнюючи їх з людьми з нашого минулого [5859].

Одна з основних цілей психологічних досліджень складається в тому, щоб допомогти людині від'єднатися від зв'язків, що йдуть з дитинства.

Розуміння сценарію і робота над його усвідомленням, розуміння причин його виникнення, дає можливість вилікувати свою первинну травму та звільнитися від старих сценарних упереджень, дозволити собі мати справу з ситуаціями тут і зараз, використовуючи всі наявні у нього можливості дорослої людини.

Висновки до першого розділу

На основі проведеного теоретичного аналізу наукової психологічної літератури та спираючись на основні принципи, концепції та теорії формування життєвого сценарію особистості, нами було встановлено наступне:

- життєвий сценарій визначається в якості симультанного, діалектичного, акумулятивного розгортання генетичної програми та набутого в онтогенезі психічного когнітивно-емоційного новоутворення, яке є результатом перетворення індивідом первинних даних про себе та інших у стійкі стратегії самопрезентації та взаємодії;
- структурною одиницею життєвих сценаріїв є життєве завдання;
- беручи до уваги наявну інформацію стосовно класифікацій сценаріїв особистості, відмітимо наявність життєвих сценаріїв за змістом виділяються (сценарій переможця, переможеного та непереможця або банальний); за ступенем жертвовності виділяються жертвовні сценарії. В таких сценаріях особистість намагається відображувати жертвовну позицію не лише по відношенню до себе, а й до інших та світу в цілому; за роллю Переслідувач-Жертва-Рятівник; за Е. Берном зазначимо існування 5-ти сценаріїв, а саме «Поки що», «Після», «Ніколи», «Завжди» та «Майже»;
- на формування особистості дошкільника впливають основні види діяльності, в яких він задіяний, розвиток мовлення та пізнавальної сфери, але в цьому процесі найважливіше значення має розвиток

самосвідомості та самооцінки, мотиваційної сфери, а також динамічної і змістової сторін емоцій та почуттів;

– старший дошкільний вік характеризується поглибленням уявлень про себе, виникненням почуттів самоповаги, власної гідності, розвитком вмінь самоконтролю та саморегулювання дій і стосунків з оточуючими, ієрархією мотивів;

– молодший шкільний вік адаптацією до нових умов діяльності та існування, індивідуалізацією як виявом своїх індивідуальних можливостей та особливостей, а також інтеграцією як включенням до групи однолітків;

– підлітковий вік характеризується аргументацією своїх вчинків, можливістю передбачати наслідки своїх дій та слів, що свідчить про цілісніше та глибше усвідомлення процесу мотивації і структури мотиву, а також про участь у формуванні мотиву блоку «внутрішнього фільтра». Останній розглядається як своєрідна внутрішня позиція. В подальшому це відображається на зниженні імпульсивності дій та вчинків, а особливо у старших підлітків;

– вплив сімейних відносин на формування сценарію життя особистості очевидний та беззаперечний, проте особливості формування сценарію залишаються й досі маловивченими.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХІКИ В ДИТИНСТВІ НА ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ

2.1 Організація та методи дослідження

У зв'язку зі зростанням інтересу до проблематики формування життєвого сценарію саме під впливом становлення психіки виникає необхідність вивчення цього питання.

Метою нашої науково-дослідної роботи є визначення особливостей життєвого сценарію особистості у зв'язку з тим впливом, який здійснювався на людину в дитинстві.

Дослідження проводилося у три етапи:

1. Перший етап – теоретико-пошуковий (вересень 2022 – січень 2023 рр.). Даний етап полягав у підборі наукової літератури, проведенні теоретичного аналізу наукових джерел із подальшою систематизацією, синтезом та узагальненням інформації. В результаті цього етапу дослідницької роботи було встановлено актуальність обраної теми та нагальність її подальшого вивчення.

На підставі теоретичного аналізу наукової літератури нами було сформульовано мету та завдання роботи в цілому. Також відбувалося поповнення джерел, що дало можливість детальніше вивчити питання життєвого сценарію й особливості його формування в процесі становлення психіки дитини.

2. Другий етап – проведення констатуючого етапу психологічного емпіричного дослідження (січень 2023 – березень 2023 р.). На цьому етапі здійснювався підбір психодіагностичного інструментарію, проводилося емпіричне дослідження особливостей дитячо-батьківських відносин сімей із подальшим оформленням результатів у вигляді таблиць та малюнків, а також їх інтерпретацією.

3. Третій етап – розробка та апробація розробленої психокорекційної програми формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому (березень 2023 – квітень 2023 р.). На цьому етапі здійснювався якісний та кількісний аналіз отриманих результатів, та проведення статистичної обробки даних з подальшою їх інтерпретацією, формулюванням висновків та оформленням роботи загалом.

Всі опитувані тестувалися з дотриманням усіх протиепідеміологічних заходів, щоб уникнути нараження на небезпеку здоров'я дитини та сім'ї, оскільки епідеміологічна ситуація в країні та у світі в цілому внесла свої корективи. До того ж було враховано наявність воєнного стану в країні та ту небезпеку, яка б могла бути через воєнні дії на території країни. Вивчення дитячо-батьківських відносин у сім'ях та особливостей життєвого сценарію особистості проводилося з дотриманням норм Етичного кодексу психолога та при обробці та подальшому дослідженні особисті дані піддослідних будуть зашифровані (дотримання суворої конфіденційності, моральні зобов'язання).

Дослідження дитячо-батьківських відносин, а також життєвого сценарію за допомогою казки проводилося за участю 20 осіб, з яких 10 чоловіків та 10 жінок.

Вік опитуваних коливається від 21 до 48 років.

Як психодіагностичний інструментарій нами була підібрана батарея психодіагностичних методик для дослідження дитячо-батьківських відносин у сім'ях, яка вибиралася з урахуванням вікових особливостей: так, особлива увага приділялася доступності викладу матеріалу, так як дистанційне опитування має свої особливості, до того ж враховувалася актуальність змісту методик для опитуваних.

Так, нами були використані такі методики:

1. Методика «Обличчя батьківського кохання» О.С. Шефера та Р.К. Белла.

За допомогою цієї методики проводиться оцінка матір'ю та батьком тих підстав, на яких будується ставлення до дитини. Методика складається з 15

тверджень, які необхідно оцінити з погляду згоди або незгоди з ними (1 бал – згоден, 0 балів – не згоден), після чого відбувається підрахунок загальної суми балів.

Інтерпретація отриманих даних відбувається відповідно до ключа методики:

12-15 балів для батька означає поділ материнської позиції щодо дитини. Тобто це може сприяти єдності батьківської стратегії з одного боку, а з іншого – відбувається недооцінка традиційної чоловічої ролі у вихованні. Вибагливість до дитини у разі диктується настроєм батька.

Якщо така сума вийшла у матері – це є свідченням типово жіночого підходу до виховання, виконаного любов'ю та турботою, що може призводити до формування недостатньої самостійності дитини.

Якщо батько та мати набрали 9-12 балів, то таку позицію можна назвати проміжною, позбавленою крайнощів. Цей підхід хороший тим, що страхує від будь-яких надмірностей.

Менш ніж 8 балів. Батько: дотримання традиційно чоловічих цінностей у вихованні, а також бажання бачити свою дитину такою, що відбулася і успішною особистістю. Вимоги та оцінки батька у цьому випадку є потужним стимулом досягнень дитини.

Мати: проявляється перевага чоловічого стилю виховання, за таких умов любов до дитини поєднується з досить високими вимогами до неї.

2. Тест-опитувальник «Методика діагностики батьківських відносин» А.Я. Варга, В.В. Століна.

Даний опитувальник призначений для діагностики батьківського відношення у матерів, батьків і т.д..

Опитувальник складається із 61 питання, на які слід відповідати, використовуючи оцінку «ТАК», «НІ».

Обробка отриманих даних відбувається відповідно до ключа опитувальника, а інтерпретувати результати слід за такими шкалами та рівнями:

- - прийняття/відторгнення дитини – шкала виражає загальне емоційно позитивне (прийняття) чи емоційно негативне (відкидання) ставлення до дитини;
- - кооперація – висловлює прагнення дорослих до співпраці з дитиною, прояв з їхнього боку щирої зацікавленості та участь у її справах;
- - симбіоз - спрямована на з'ясування того, чи прагне дорослий до єднання з дитиною або, навпаки, намагається зберегти між дитиною та собою психологічну дистанцію;
- - Контроль - шкала характеризує те, як дорослі контролюють поведінку дитини, наскільки вони демократичні або авторитарні у відносинах з нею;
- - ставлення до невдач дитини – шкала показує, як дорослі ставляться до здібностей дитини, до її переваг та недоліків, успіхів і невдач. Таким чином, ми бачимо, що як психодіагностичний інструментарій були підібрані досить різноаспектні методики, які дозволили зробити висновок не тільки про специфіку дитячо-батьківських відносин, але і те, на яких підставах будуються відносини з дитиною.

3. Проектна методика «Персональна казка» [25].

Ця методика використовується для виявлення життєвого сценарію, як із здійсненні індивідуального психологічного консультування, так виявлення закономірностей у досліджуваних групах. Так, з використанням її інтерпретаційних можливостей було виявлено низку специфічних життєвих планів як чоловіків, так і жінок.

Методика «Персональна казка» має просту інструкцію:

«Напишіть, будь ласка, казку».

При недостатньому розумінні суті завдання дається розгорнута інструкція: «Складіть, будь ласка, казку, щоб у ній були дійові особи та сюжет. Почніть так: «Жив(а)-був(ла)» або «Жили-були». Далі складіть, як він жив і де. А потім розкажіть, що з ним відбувалося потім».

Оскільки написана казка є проєктивним твором, у якому її творець відбиває свої актуальні на момент дослідження психологічні установки та стани, то для інтерпретації важливо знати, з ким із дійових осіб він ідентифікує себе.

Автора казки треба запитати: «Хто з персонажів схожий на вас?» або «Хто з персонажів вам більше подобається?», або «Кому з персонажів ви більше співпереживаєте?». Це прийом дозволяє виділити головного героя чи персонажа проєкції.

На відміну від інших підходів до інтерпретації авторських казок, ця методика спрямована на виявлення життєвих сценаріїв (життєвих планів, життєвих стратегій) аналізантив.

Причому Є.К. Агеєнкова для інтерпретації персональних казок пропонує використовувати різні особистісні теорії, які націлені на виявлення як внутрішньоособистісних конфліктів індивідів, так і можливих їх невротичних життєвих стратегій.

З метою статистичної обробки інформації нами була використана описова статистика, що дала змогу побачити не лише кінцевий результат, але й в більш прицільному вигляді побачити й проаналізувати первинні дані.

Підсумуюмо, процедура дослідження включала формування вибірки, підбір психодіагностичних методик для встановлення особливостей дитячо-батьківських відносин з метою визначення особливостей становлення дитини, їх проведення та подальшу інтерпретацію, застосування методів описової (описової) статистики та статистичної обробки даних, формулювання висновків. Крім того, важливим етапом дослідження було складання психокорекційної програми та формулюванням висновків.

2.2 Дослідження особливостей впливу становлення психіки в дитинстві на формування життєвого сценарію особистості

Визначну роль у формуванні сценарію дитини відіграють її батьки або парентальні фігури. Батьки несуть у своєму ставленні до дитини, у поглядах на оточуючий світ, себе та інших людей певний емоційно-інтелектуальний заряд, що накладає відбиток на дитину.

Тобто, саме на батьківському програмуванні відбувається формування життєвих сценаріїв. Однак, власне дитина сама вирішує, яким буде план її життя. Створений дитиною сценарій програється особистістю протягом її життя.

Дані, отримані в ході обробки тесту-опитувальника «Методика діагностики батьківського ставлення» А.Я. Варга, В.В. Столина, представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Показники батьківського ставлення серед опитуваних сформованих груп (сума рангів)

Назва шкали	Група батьків		U	Z	p
	дівчат	хлопців			
Прийняття/відторгнення дитини	417,50	143,50	52,50	-2,86	≤0,01
Кооперація	367,5	193,5	102,5	-1,03	>0,05
Симбіоз	320,5	240,0	110,5	-0,73	>0,05
Контроль	301,5	260,0	91,0	-1,49	>0,05
Ставлення до невдач дитини	277,0	284,0	67,0	-2,38	≤0,01

Так, аналізуючи результати, подані у таблиці 2.1., зазначимо, що з допомогою тестування батьків було визначено особливості батьківського ставлення до дівчат та хлопців.

За шкалою «Прийняття-відкидання дитини» сума рангів серед батьків дівчат становить 417,50, серед батьків хлопчиків – 143,50. Як бачимо, значення серед опитуваних 1 групи (батьки дівчат) значно перевищують показники батьків, які виховують дітей хлопчиків. Виходячи з цього, можемо припустити, що батьки, які виховують дівчаток більшою мірою приймають дитину, проводять з нею багато часу, не шкодуючи про це, а також схвалюють її інтереси та підтримують її починання, ніж ті, хто виховують дітей хлопчиків. Відмінності встановлені на високому рівні статистичної значущості ($\leq 0,01$), що підтверджує наше припущення про те, що батьки, які виховують хлопчиків, більшою мірою відчують до своєї дитини емоційно негативне ставлення (роздратування, агресивність, досаду), ніж батьки дівчаток.

Аналізуючи показники за шкалою «Кооперація», зауважимо, що сума рангів серед батьків дівчаток становить 367,5, тоді як серед батьків хлопчиків – 193,5. Тобто можна говорити про те, що деякі відмінності у зацікавленості батьків дітьми обох статей існують, проте вони не настільки виражені. Так, батьки дівчаток більшою мірою виявляють щирий інтерес до інтересів та здібностей дитини, заохочують її самостійність та ініціативу, спілкуються з нею на рівних, на відміну від батьків хлопчиків. На наш погляд, такі результати можна пояснити тим, що батьки хлопчиків в силу їх непосидючості намагаються їх опікувати, оберігати від небезпек, позбавляючи при цьому самостійності.

За шкалою «Симбіоз», яка показує виразність прагнення дорослого до єднання з дитиною або ж віддаленості від неї, статистично значимих відмінностей не виявлено: сума рангів серед представників 1 групи (батьки дівчаток) становить 320,5, а серед опитуваних 2 групи (батьки хлопчиків) – 240,0. Такі результати можуть свідчити про те, що батьки обох груп прагнуть єднання з дитиною, намагаються задовольняти її основні розумні потреби, піклуватися про неї, дотримуючись при цьому оптимальної дистанції з дитиною.

За шкалою «Контроль» сума рангів серед батьків дівчаток дорівнює 301,5, серед батьків дітей чоловічої статі – 260,0. Статистично значимих відмінностей за цією шкалою не встановлено, тому можемо говорити, що батьки обох груп пред'являють дітям досить багато вимог щодо слухняності, проте надмірна авторитарність стосовно дитини не простежується. Безумовно, рамки слухняності та дисциплінарні вимоги присутні, однак полярності типу нав'язування дитині своєї волі або надання повної волі дитині не спостерігається.

Говорячи про показники за шкалою «Ставлення до невдач дитини», відзначимо, що виявлено статистично значущі відмінності. Так, сума рангів за першою групою (батьки дівчат) становить 277,0, а серед батьків дітей чоловічої статі – 284,0. Так як показники за цією шкалою вище серед батьків 2 групи (батьки хлопчиків), то можемо припустити, що вони схильні вважати дитину маленьким невдахою, можуть ігнорувати інтереси та захоплення дитини, вважати думки та її почуття несерйозними, на відміну від батьків дівчаток. Відмінності встановлені на рівні статистичної значимості ($\leq 0,01$).

Таким чином, підсумовуючи результати, отримані в ході первинної обробки даних, зазначимо, батьки дівчаток більшою мірою приймають дитину, зважають на її інтереси, погляди і захоплення, більше проводять з нею часу, не шкодуючи про це, прагнуть надавати їй свободу, сприяють прояву дитиною самостійності та ініціативності, тоді як батьки дітей чоловічої статі намагаються дитину надмірно опікуватися, оберегати від труднощів, обмежують їхню свободу та схильні їх вважати маленькими невдахами [37].

На наш погляд, отримані результати більшою мірою можна пояснити тим, що батьки дітей чоловічої статі відчують більше відповідальності, що пов'язана з дитиною, прагнуть її від усього відгородити, позбавляючи самостійності, ініціативності і того кола спілкування, яке могло б бути в неї через те, що хлопчики більш активні, енергійні та непосидючі. Батьки дівчаток навпаки, всіма силами підтримують її самостійність, інтереси, захоплення, з радістю проводять із нею час, оскільки можуть собі це дозволити.

За допомогою методики «Образи батьківської любові», котра спрямована на оцінку основних аспектів побудови ставлення батьків до дитини, були отримані наступні результати, які представлено на рисунку 2.1.

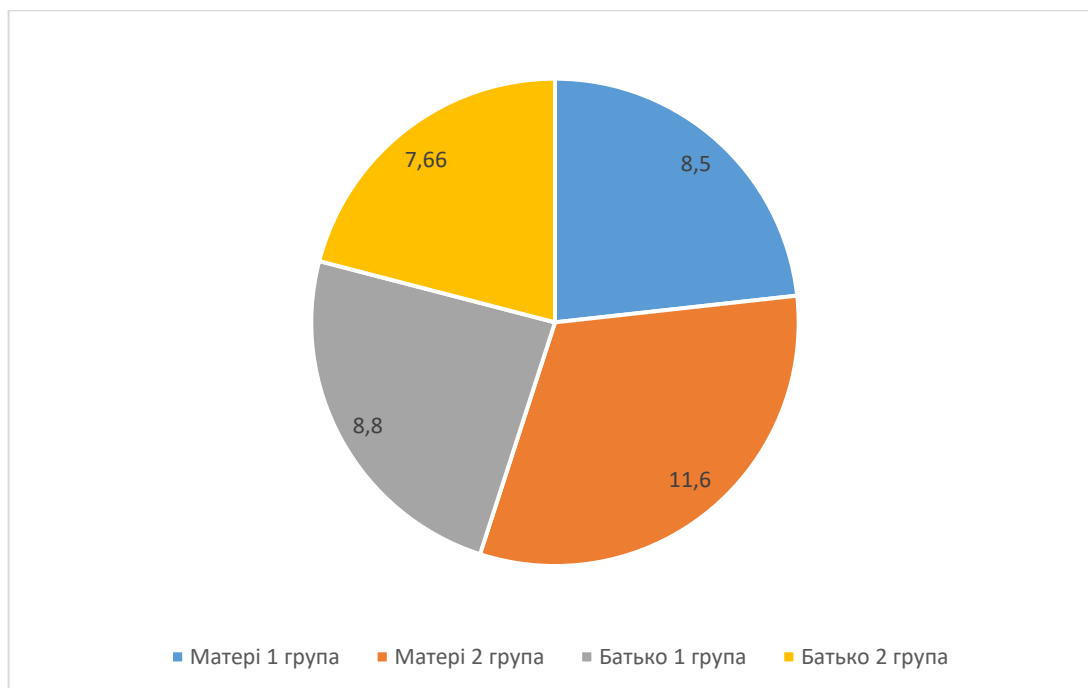

Рисунок 2.1. Середні показники основних батьківських позицій по відношенню до дитини (бали)

Аналізуючи усереднені показники, представлені малюнку, відзначимо, що матері дівчаток дотримуються швидше чоловічого стилю виховання, що проявляється у тісному поєднанні кохання з досить високими вимогами до дитини. Середні показники за групою матерів, які виховують дівчаток, становлять 8,5 балів. Безумовно, в умовах, коли до дитини та її батьків висуваються підвищені вимоги у плані освіченості, а й особистісному аспекті, такі цілі та методи виховання виправдані. Однак слід враховувати те, що діти вимагають більше уваги, а також залучення матері до їх виховання.

Матері дітей чоловічої статі характеризуються тенденцією до застосування типово жіночого підходу до виховання, сповненого любові та турботи, про що свідчу середні показники – 11,6 балів.

Серед батьків дівчат середній показник становить 8,8 балів, тоді як показники серед батьків хлопчиків – 7,66 бала. Виходячи з таких результатів,

зазначимо, що батьки у вихованні дітей застосовують традиційно чоловічі цінності, оскільки хочуть бачити свою дитину такою, що відбулася і успішною особистістю. Ставлячи високі вимоги до дитини, вони несвідомо є сильним стимулом для її досягнень.

З метою надання статистично обґрунтованих результатів нами було використано непараметричний аналог критерію t-Стюдента для незалежних вибірок, результати якого представлені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Порівняльний аналіз основних батьківських позицій по відношенню до дитини (сума рангів)

Назва шкали	Група батьків		U	Z	p
	дівчата	хлопці			
Матір	69,50	140,50	14,50	-2,70	$\leq 0,01$
Батько	75,50	15,50	9,50	-0,94	$> 0,05$

Так, сума рангів серед матерів дівчат становить 69,50, а серед матерів, які виховують хлопців – 140,50. Як ми бачимо, показники серед матерів 2 групи значно вищі, що може свідчити про надмірну опіку, кохання та турботу про свою дитину. Показники ж матерів дівчат перебувають у межах, які свідчать про застосування власне чоловічого стилю виховання, який може призводити до небажаних наслідків для дитини. Відмінності виявлено високому рівні статистичної значимості ($p \leq 0,01$).

Серед стилів виховання, виражених серед батьків обох груп, підкреслимо, що відмінностей не виявлено, а показники перебувають у межах чоловічого стилю виховання дитини.

Таким чином, зазначимо, що для батьків, які мають дівчат, більшою мірою властива зайва концентрація на дитині. Це виражається в таких ознаках батьківського відношення як прояв надмірної турботи про дитину, захист дітей від будь-яких складнощів, побоювання чимось образити дитину, придушення агресивності. Особливості материнського відношення відрізняє

надмірна турбота про дитину та надмірне втручання у світ дитини. Це характеризується тим, що матері не прагнуть того, щоб дитина проявляла активність, не залучають дітей до виконання домашніх обов'язків. Характерною особливістю батьківського відносини є виключення позасімейного впливу на дитину, а також побоювання образити дитину, страх своїми діями завдати їй шкоди.

Говорячи про особливості життєвого сценарію, виявленого в ході інтерпретації казок опитуваних нами було встановлено наступне:

1) більшість дівчат в цілому намагаються бути «гарними дівчатками», не вміють відстоювати свої кордони та захищати свої інтереси, поступаються в своїх думках та поглядах оточуючим. В переважній більшості опитуваних (60% опитуваних) спостерігається наявність перфекціонізму, бажання всім йти на зустріч та про всіх піклуватися, в той час як себе ставлять на останнє місце. Також через казку було встановлено той принцип, за яким живуть такі жінки «краще за мене цього ніхто не зробить».

2) Якщо ж брати до уваги стилі виховання, то в цілому самостійність та ініціативність, які заохочувалися в дитинстві цілком можливо могли на це повпливати.

3) Лише у 20% опитуваних спостерігається жертвна позиція, очікування тощо, що хтось прийде та «врятує», а також вирішить проблеми.

4) У 20% опитуваних спостерігається переважання такого життєвого сценарію як «Королева бджіл», головними характеристиками якої є відповідальність, дисциплінованість, активність та енергійність, можливість та бажання конкурентності.

5) Говорячи про те, який же сценарій за Е. Берном спостерігається в казках опитуваних, відмітимо, що в цілому це сценарій «Я – Ок, Ти – не ок». Жінки намагаються опікуватися іншими, ставлять себе вище інших.

6) Відносно чоловічих життєвих сценаріїв, зазначимо, що було встановлено наступне: більшість опитуваних є пасивними, безініціативними та нездатними відстояти свої кордони (60% досліджуваних). Опираючись на

результати з дослідження ставлення батьків до опитуваних, відмітимо, що дані цілком обґрунтовані та релевантні первинним даним за методикою «Методика діагностики батьківського ставлення» А.Я. Варга, В.В. Столина.

7) Лише меншість з опитуваних проявляють ініціативу, зацікавленість життям та зростанням, масштабуванням, активність та лідерські якості.

8) Відносно тих заборон, які було встановлено в процесі інтерпретацій персональних казок, зазначимо, що в цілому відмічається домінування таких заборон як «Не будь собою», «Не думай», «Не відчувай», «Не будь близьким», «Не можна – не роби нічого» та «Не досягни цього».

Такі заборони накладалися на дітей в дитинстві, а в більшості випадків зчитувалися нею через невербальні послання батьків. Так, в дорослому житті вони тепер відчують складнощі з самопрезентацією, а також з самовираженням. Окрім цього, часто зустрічається в казках фраза «мені залишалося трішки...», «в останній момент...», «як зараз пам'ятаю, прийшла на роботу влаштуватися, але співбесіду завалила». Таких фраз серед казок було достатньо для того, щоб проінтерпретувати заборону батьків «Не досягни цього».

Заборона «Не можна – не роби нічого» частіше за все спостерігалася в персональних казках саме чоловіків через фрази «а вона його попереджала, щоб не йшов зі скейтом...», «і от, настав день, коли головний герой пішов на бокс, але мама дуже переймалася і відмовила його», «щось змінилося. Батько дуже злим став, мати дракона закинула його до темниці та веліла не виходити, поки не мине небезпека».

Окрім того в чоловічих казках дуже часто відчувалося, що заборона «Не будь близьким» стала кредом життя. Так, головного героя то мати не обіймала та завжди ігнорувала його тактильні потреби, то батько так чи інакше уникав розмов, лагідного погляду та взагалі похвали. В деяких з казок було таке, що головний герой ріс без батька, а тому «Не довіряй» як варіант на заборону близькості також був присутній.

Саме тому варто сказати про той варіант, коли дитина не розуміє істинних причин зникнення батьків, але може прийти до висновку: «Більше ніколи нікому не повірю, що він у разі необхідності виявиться поряд».

У дитини, яка прийняла заборону «Не думай» у дорослому житті відмічається втрата себе, можливості думати та вирішувати проблеми, для них також характерним є смуток через наявність проблеми замість думок про її вирішення. Заборона «Не Відчувай» може формуватися та накладатися на дитину в сім'ях, де заборонений будь-який вияв почуттів і батьки звичайно придушують свої почуття. При цьому якісь із почуттів можна проявляти та відчувати, а деякі – під заборонаю. І заборону відчувати можна інтерпретуватися як «Не відчувай гнів», «Не відчувай страх» і так далі. Окрім цього відмічається, що в цілому такі діти стикаються з в ряді випадків більш жорсткою заборонаю, що зобов'язує їх взагалі не відчувати ніяких емоцій. Маленьких хлопчиків, наприклад, постійно наставляють: «Великі хлопчики не плачуть» або «Будь хоробрим, як солдат!».

Виходячи з отриманих даних та звертаючись до результатів маємо сказати наступне: простежується зв'язок між стилем виховання та заборонами, які транслює вже доросла людина, а також відмічається особливість ставлення до дитини в тому, який вона формує для себе життєвий сценарій.

Тобто, мета дослідницької роботи – досягнута, завдання реалізовані в повній мірі.

2.3 Рекомендації для формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому

Актуальність вивчення теми формування життєвого сценарію в цілому через психотерапію, а також через казкотерапію, зокрема, полягає в тому, що казка має величезний невивчений ресурс, так необхідний сучасним фахівцям.

У професійній діяльності до казок, міфів, художніх творів зверталосся багато філологів (В.Я. Пропп, К. Леві-Строс, А. Греймас, С. Бремон та ін); педагогів (Я. Корчак, В.А. Сухомлинський, К.Д. Ушинський та ін.), психологів

та психотерапевтів (Е. Берн, Б. Беттельхейм, С. Біркхойзер-Оері, Е. Гарднер, А. Менегетті, М.Л. Фон Франц, Е. Фромм, К.П. Естес, К.Г. Юнг, Еге. Юнг; І.В. Вачков, А.В. Гнездилов, Т. Грабенко, Т. Зінкевич-Євстегнеєва, А.І. Копитін, Л.Д. Лебедєва, М.В. Осоріна, Д.Ю. Соколов та ін).

Українська дослідниця М. Чиркова розглядає українську казку як код для розшифровки сакральних знань, які зберігаються і передаються з покоління в покоління. Д. Соколов, аналізуючи казки, проводить цікаву аналогію: на метафоричному рівні походження та механізму дії він порівнював казки з генетичним апаратом людства. Подібно до того, як гени існують як альтернативи (алелі) і стають матрицями та джерелами інформації для побудови тіла, так і казки можуть служити матрицями для формування базової поведінки та життєвих сценаріїв [55].

Отже, казка – це складне психологічне явище, яке має тривалу історію існування. До вивчення казки звернулися провідні психологічні школи. Дослідники визначили типологію, структуру і композицію казки, довели її вплив на свідому і несвідому особистість. В результаті казка лягла в основу окремого напрямку практичної психології – казкотерапії. Термін «казкотерапія» запропонувала Т. Зінкевич-Євстигнеєва [24].

На основі досліджень О. Бреусенко-Кузнецова, І. Вачкова, Т. Зінкевич-Євстигнеєвої, казкотерапію слід розглядати як напрям практичної психології, що використовує метафоричні ресурси казки, дозволяє індивідам розвивати самосвідомість і вибудовувати особливі рівні взаємодії. , що створює умови для формування їх суб'єктивності [19].

В даний час казкотерапія не має достатньо розробленої теоретичної та методологічної бази і часто використовується в руслі інших психотерапевтичних напрямків (Психоаналізу, гештальттерапії та ін). Проте багато вітчизняних фахівців і дослідників позначають казкотерапію як самостійний метод роботи (І.В. Вачков, А.В. Гнезділов, Т. Грабенко, Ю.М. Дрешер, Т. Зінкевич-Євстегнеєва, Д.Ю. Соколов та ін.) [35].

Вивчення казок з позиції їхньої глибокої архетипічної спадщини дозволяє нам не лише зрозуміти глибокий сакральний зміст, прихований у такій формі вираження колективного несвідомого, а й вирішити свої особисті проблеми, проводячи аналогії та аналіз представленого у вигляді казок та міфів матеріалу [34].

Істотним фактором, що підтверджує об'єктивний характер наявності та важливості для дитини улюбленої дитячої казки є прямі спостереження за дітьми.

Ганс Дікман під час багаторічної діяльності як дитячий аналітик і терапевт мав можливість спостерігати привабливість цих казок, особливо під час аналізу дітей віком 4-10 років. Роль, яку казки грають під час сеансів, включені в ігрову терапію самими дітьми, залежить від цього, якою мірою терапевт звертає цього увагу чи запитує в дітей віком у тому, яку казку вони найбільше люблять чи бояться. Тут виявляється той же феномен інтенсивних взаємозв'язків між казкою та психічною проблемою дитини [10].

Розуміння та проживання через казку змісту, властивого внутрішньому світу будь-якої людини, дозволяють дитині розпізнати та позначити власні переживання та власні психічні процеси, зрозуміти їхній зміст і важливість кожного з них.

Казка дозволяє побачити та зрозуміти життєві проблеми, а казкотерапія – знайти вирішення цих проблем.

Казкотерапія – це процес утворення зв'язку між казковими подіями та поведінкою у реальному житті. Це процес перенесення казкових смислів у реальність [14].

Проаналізувавши наявну літературу, ми можемо говорити, що казка, будучи створенням народної душі, володіє величезним, нині остаточно недослідженим, потенціалом вивчення людської психіки. Передаючи інформацію мовою образів, вона транслює глибокий зміст загальнолюдських цінностей, що передаються з покоління до покоління [15].

Архетипова мова відображає зміст вищих верств свідомості як найглибших верств несвідомого, де знаходяться невичерпні запаси енергії, ресурсів та духовних знань. Людина, проходячи свій життєвий шлях, повинна опанувати свої внутрішні світи, сформувати, насамперед, його образ. Казки надають їй таку можливість.

Крім того, існують глибокі зв'язки казки та життєвого сценарію людини. Улюблена казка або страшна в дитинстві казка може вплинути на життєвий шлях, навіть якщо свідомо такий зв'язок не простежується [17]. Казкотерапія може змінити несприятливий сценарій, допомогти впоратися з наявними проблемами та сформувати позитивний життєвий сценарій.

У ході реалізації програми з формування життєвого сценарію шляхом казкотерапії надзвичайно важливим етапом є встановлення раппорту з дітьми, дбайливе ставлення до їхніх творчих проявів та завоювання довіри.

Педагог-психолог має підтримувати будь-яку ініціативу дитини, допомогти їй у реалізації цікавих ідей [48]. Педагогпсихолог може радити, але в жодному разі не нав'язувати свою думку. Важливим у ході реалізації програми є не так когнітивний компонент, а, в основному, емоційний, що дозволяє сформувати стійку життєву позицію.

Тож, так як людина зазвичай не усвідомлює свій життєвий сценарій і не розуміє, що саме штовхає її на той чи інший, часом явно ірраціональний вчинок, то важливо наголосити на тому, що програма, яка керує її поведінкою, закладена ще в дитинстві, коли раціональний підхід взаємодії з навколишнім світом ще вироблений.

Казкотерапія як психотерапевтичний метод дозволяє змінити несприятливий сценарій життя [44]. Опрацювання улюбленої казки є ефективним методом корекції життєвого сценарію молодшого школяра.

Казкотерапію як таку можна розглядати в декількох площинах:

- 1) казкотерапія як засіб передачі інформації;
- 2) казкотерапія як нарратив;

3) казкотерапія як метод психокорекції і психотерапії і зазначено, що казкотерапія є одним із дієвих засобів психологічної допомоги особистості, що дає змогу в легкій, ігровій формі та у невимушеній обстановці розібратися з життєвими проблемами і допомогти здійснити свої мрії [30; 33].

Саме тому використання казкотерапії в роботі з вигаданими образами, допомагає людині визначити для себе найбільш прийнятне і реальне життя, дає змогу активізувати творчий потенціал, за допомогою метафор, порівнянь, алегорій можна відчувати себе на місці щасливих героїв, які успішно долають всі труднощі і, таким чином, безпечно переглянути, скоректувати чи заново сформулювати свої життєві завдання [38-39].

Завдання програми з формування життєвого сценарію можуть полягати в зовсім різних аспектах. Так, можна зосереджувати увагу саме на виробленні ефективних моделей поведінки, чи гармонізації внутрішнього стану, розвиткові оптимізму чи позитивного ставлення до проектування життєвих завдань; розкритті внутрішнього потенціалу та розвиткові вмінь ефективно проектувати життєві завдання.

Важливим аспектом, який потребує висвітлення, є те, що формування життєвого сценарію особистості відбувається під впливом дії на основні сфери особистості, а саме на мотиваційно-ціннісну, когнітивну, емоційну та конативну.

В цілому ж робота з формування сценарію життя передбачає наявність трьох етапів: підготовчого, ознайомлювального та власне етап підведення підсумків.

Підготовчий етап може передбачати включення такого підетапу як попередня діагностика вихідних рівнів тих показників, які потребують корекції чи формування подальшого. А також можлива наявність такого підетапу як безпосередня підготовка до тренінгу, який передбачає визначення теми і мети тренінгу як образу майбутнього результату, планування кількості занять, формулювання проблем і завдань, відбір відповідних психотехнік, виділення блоків тренінгової програми і занять на кожен блок, складання

сценарного плану тренінгу, написання короткого сценарію тренінгу із зазначенням мети кожного заняття і всіх необхідних матеріалів, підготовка місця та матеріалів для проведення занять [50-51].

Ознайомлювальний етап може спрямовуватися на знайомство учасників між собою та обговорення принципів поведінки у групі.

На цьому етапі можна задіювати такі види та форми взаємодії для формування життєвого сценарію як:

- показ мультимедійної презентації про мету і завдання тренінгу);
- групове обговорення теми: «Як ми організуємо свою роботу?» (обговорення організаційних моментів – часу роботи, перерв, правил взаємодії учасників тощо);

- криголами для знайомства, а також дослідження очікувань, запитів та емоційного стану учасників заняття. Учасники по черзі дають відповіді на запитання: «Чого Ви хочете навчитися в процесі тренінгу?»; «Якими конкретними вміннями та навичками Ви хочете оволодіти?»; «Який у Вас зараз емоційний стан?» (заповнення аркушів з подальшим груповим обговоренням);

- методи незавершених речень: «Мої життєві завдання для мене означають...», «Я планую реалізувати такі життєві завдання, як...», «Мені перешкоджає у здійсненні Ваших життєвих завдань.....», «Мені сприяє у реалізації Ваших життєвих завдань...», «Я можу опиратися при реалізації Ваших життєвих завдань на такі свої сильні сторони, як...»;

- основна частина таких тренінгів обумовлюється метою, завданнями та змістом. В цілому ж передбачається написання казки; казкотерапевтичні ігри; колаж; обговорення казок, вправ, ігор та ін.

- На цьому етапі можуть використовуватися такі форми й методи роботи: аналіз життєвих завдань:

- аналіз проблемних ситуацій учасників, а також перешкод та ресурсів у реалізації життєвих завдань;

– групові форми роботи, присвячені знаходженню метафоричної відповіді виходу зі складних життєвих ситуації, укріплення внутрішнього ресурсного потенціалу особистості, осмислення своєї мотивації, надання сміливості у побудові життя відповідно до своїх завдань і бажань, розвиток оптимізму, активізація творчого потенціалу, надання сміливості у побудові життя відповідно своїх завдань і бажань; самопізнання, осмислення своїх життєвих завдань [54, 57].

– на етапі підведення підсумків зазвичай проводиться рефлексія, підводяться підсумки відносно виправдання очікувань учасників, що були сформульовані на початку тренінгової програми.

Висновки до другого розділу

На основі емпіричного вивчення особливостей формування життєвого сценарію під впливом становлення психіки дитини та виходячи з теоретичного аналізу наукових досліджень з даного питання нами було встановлено наступне.

Життєвий сценарій у сучасній психології розглядають не лише як несвідомий план життя, уявлення про його розгортання, а і як певні моделі поведінки, згідно з яким і реалізовується життєвий шлях. Це зумовлено тим, що життєвий сценарій виробився як стратегія адаптації (виживання) у ситуації, до якої дитина була психологічно не готова. Повторюючи свою поведінкову модель, людина ніби «намагається знову і знову програти одну і ту саму сцену, щоб довести щось собі або іншим людям».

Для дослідження було підібрано релевантні темі дослідження методики та опитувальники, що дали змогу в достатній мірі розкрити суть психологічного феномену, який вивчався.

В ході первинної обробки даних встановлено, що батьки дівчаток більшою мірою приймають дитину, зважають на її інтереси, погляди і захоплення, більше проводять з нею часу, не шкодуючи про це, прагнуть надавати їй свободу, сприяють прояву дитиною самостійності та

ініціативності, тоді як батьки дітей чоловічої статі намагаються дитину надмірно опікуватися, оберігати від труднощів, обмежують їхню свободу та схильні їх вважати маленькими невдахами.

Зазначимо, що для батьків, які мають дівчат, більшою мірою властива зайва концентрація на дитині. Це виражається в таких ознаках батьківського відношення як прояв надмірної турботи про дитину, захист дітей від будь-яких складнощів, побоювання чимось образити дитину, придушення агресивності. Особливості материнського відношення відрізняє надмірна турбота про дитину та надмірне втручання у світ дитини.

Говорячи про особливості життєвого сценарію, виявленого в ході інтерпретації казок опитуваних нами було встановлено наступне: більшість дівчат в цілому намагаються бути «гарними дівчатками», також для опитуваних характерна жертвна позиція і сценарій життя «Королева бджіл», головними характеристиками якої є відповідальність, дисциплінованість, активність та енергійність, можливість та бажання конкурентності. Говорячи про те, який же сценарій за Е. Берном спостерігається в казках опитуваних, відмітимо, що в цілому це сценарій «Я – Ок, Ти – не ок». Жінки намагаються опікуватися іншими, ставлять себе вище інших.

Відносно чоловічих життєвих сценаріїв, зазначимо, що було встановлено наступне: більшість опитуваних є пасивними, безініціативними та нездатними відстояти свої кордони, лише меншість з опитуваних проявляють ініціативу, зацікавленість життям та зростанням, масштабуванням, активність та лідерські якості.

Відносно тих заборон, які було встановлено в процесі інтерпретацій персональних казок, зазначимо, що в цілому відмічається домінування таких заборон як «Не будь собою», «Не думай», «Не відчувай», «Не будь близьким», «Не можна – не роби нічого» та «Не досягни цього».

ВИСНОВКИ

На основі проведеного теоретичного аналізу наукових джерел з теми дослідження та емпіричного вивчення особливостей формування життєвого сценарію під впливом становлення психіки дитини й виходячи з теоретичного підкріплення науковими дослідженнями з даного питання нами було встановлено наступне:

1) Здійснено теоретичний аналіз наукової психологічної літератури з теми дослідження та з'ясовано, що єдиного підходу до визначення життєвого сценарію особистості в різних психологічних напрямках не існує. Проте більшість дослідників вважають, що життєвий сценарій слід трактувати в якості певного способу структурування людиною часу свого життя від народження до смерті. Його формування відбувається в дитинстві під впливом батьків, їх виховання та заборон, які вони транслюють дитині, а також підкріплюється впливом вербальних чи невербальних повідомлень від них. Кожен сценарій характеризується спрямованістю на певну, індивідуальну розв'язку.

2) Визначено особливості виховання особистості досліджуваних за допомогою обраних методик. Так, дівчаток в більшій мірі приймали, підтримували в дитинстві, а також з більшою увагою ставилися до їхніх невдач, аніж до хлопчиків.

3) Вивчено особливості життєвого сценарію досліджуваних в ході терапевтичної взаємодії. До таких особливостей відноситься домінування сценарію жертвності, «Королеви бджіл», «Я Ок – ти не ок» серед жінок, а також сценарію «Я не ок – ти ок» серед чоловіків.

4) Розроблено рекомендації для формування життєвого сценарію через казку та психотерапію в цілому. В ході формулювання таких рекомендацій було вказано, що особливе значення має підготовка та власне встановлення довірливих відносин, рапорту між клієнтом та терапевтом, окрім того наголошено на важливості підбору таких вправ та завдань, щоб зацікавлювати особистість до виконання та бути щирою.

Таким чином, мета та завдання дослідницької роботи повною мірою реалізовані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрюшина Наталья Викторовна Жизненные сценарии современных женщин на разных этапах профессиогенеза. Научное обеспечение системы повышения квалификации кадров. 2015. №4 (25). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennye-stsenarii-sovremennyh-zhenschin-na-raznyh-etapah-professiogeneza> (дата обращения: 13.03.2023).
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди: психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: психология человеческой судьбы. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1996. 319 с.
3. Брагіна Н., Литвинчук О. Вивчаємо життєвий стиль особистості [Текст] / Н. Брагіна, О. Литвинчук. Директор школи, ліцею, гімназії : Науково-практичний журнал для керівників закладів освіти: Фахове видання з педагогічних та психологічних наук затверджено ВАК України з 2001р. 2005. №1. С. 62-66.
4. Брагіна Н.В. Вплив сім'ї на формування життєвого шляху особистості. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. К.: Главник, 2005. №26, в 4-х томах, том 1. С. 149-154.
5. Бурлачук Л.Ф. Роль життєвого сценарію у розвитку автобіографічної пам'яті. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2021. №3. С. 33-37.
6. Гандзілевська Г. Життєві сценарії українських емігрантів (психолого-акмеологічний дискурс) : монографія. Острог : Острозька академія, 2018. 483 с.
7. Гандзілевська Г.Б. Психологічне осмислення травматичного досвіду особистості крізь призму життєвого сценарію: гештальт-терапевтичний підхід. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». №3. С.27-38.
8. Говорун Т., Кікінеджи О. Гендерний дискурс в психологічній науці та педагогічній практиці [Електронний ресурс]. Режим доступу : URL:

<https://file:///D:/ГЕНДЕР2019/108-Article%20Text-130-1-10-20171124.pdf> (дата звернення: 22.03.2022).

9. Говорун Т.В., Кікінеджи О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. 343 с.

10. Горностаї П.П. Життєві ролі та життєтворчість.. Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Статей. АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. К.: ТОВ «Вид-во «Сталь»», 2002. №5 (8). 208 С.

11. Гришина Н.В. Психология жизненного пути. Психологический журнал. 2007. № 5. С. 81-88.

12. Гуляс І., Чаплак Я., Чуйко Г. Ціннісний аспект життєвого шляху особистості. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*. 2017. №36. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017-36.%p>

13. Данильченко Т.В. Сприймання батьків в юнацькому віці. Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д., Карамушки Л. М. К.: Міленіум, 2006. Част. 17. С.104 -108.

14. Данилюк І.В., Зольникова С.В. Казкотерапія як метод психологічного впливу на особистість. *Psychological journal*. 2019. V. 5. I. 6. P. 161-173.

15. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. К.: Вища школа, 1987. 128 с.

16. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

17. Єгорушкіна К. Творимо терапевтичну казку: крок за кроком. Вихователь-методист дошкіль. закл. 2012. № 2. С. 14-16.

18. Жебелева П. Життєвий сценарій особистості: сутність та основні психологічні підходи [Електронний ресурс]. Режим доступу : URL:

file:///C:/Users/Tanya/Desktop/Vpo_2013_9(2)__19.pdf (дата звернення: 10.02.2023).

19. Жебелева П.В. Казкотерапія як засіб психологічної допомоги особистості. Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць. 2013. №7(20). Ч. 2. с. 284-291.

20. Жебелева П.В. Психологічна програма сприяння проектуванню життєвого сценарію студентської молоді. Вісник післядипломної освіти. 2013. №7 (36). С. 48-62.

21. Жебелева П.В., Сучасні підходи до типологізації життєвого сценарію студентської молоді. Теоретичні і прикладні проблеми психології. Луганськ, Україна. 2014. № 3(35). С. 162-167.

22. Жильцова О.О., Самоненко Ю.А. Трансактний аналіз Е. Берна: нове прочитання. Світ психології. 2016. № 4. С. 256-261.

23. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии. СПб. : Речь, 2000. 310 с.

24. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Тайный шифр женских сказок. СПб. : Речь, 2006. 272 с.

25. Ільїна Ю.М. Методика дослідження життєвого сценарію «Успіх».

26. Кавчук П.М. Вплив життєвого сценарію на ефективність навчального процесу. Університетська наука. 2013. С. 188.

27. Клименко Н. Г. Казкові герої як прообрази життєвого сценарію сучасної жінки. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Психологічні науки. 2013. Т. 2, № 11. С. 155-160.

28. Климчук В.О. Життєвий шлях особистості. Математичне моделювання за допомогою багатомірного шкалювання. Соціальна психологія 2006. №4(18). С. 182-191.

29. Климчук В., Мойсієнко Життєвий шлях творчої особистості: принципи біографічного дослідження за допомогою сценарного аналізу Е.

Берна [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12084133.pdf> (дата звернення: 13.02.2023).

30. Корнієнко І. Нарративний компонент аналізу сценаріїв життя. Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ. 2020. № 14. С.103-108.

31. Костіна Т. Вивчення формування життєвого сценарію у психології розвитку [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.ela.kpi.ua/bitstream/123456789/10551/1/18.pdf> (дата звернення: 11.02.2023).

32. Костіна Т.О. Гендерна складова життєвого сценарію особистості: жіночі сценарії. Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПНУ України, 2019, 1, 53, 74-80 с.

33. Костіна Т. О. Наративна складова життєвого сценарію особистості. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2013. №13. С. 163-169.

34. Лисенкова І.П. Арт-терапія як засіб формування професійноуспішної особистості. Проектування професійно успішної особистості в освітньо-виховному середовищі університету: Збірник тез за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4-5 жовтня 2013 року) / За заг. ред. В.Д. Будака. Миколаїв: МНУ, 2013. С. 154-156.

35. Локарева Г.В., Філь О.В. Казкотерапія в підготовці соціальних педагогів до професійної діяльності: теорія і практика: монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2016. 416 с.

36. Лук'янова С.П. Метод дослідження життєвого сценарію особистості. Теоретична та експериментальна психологія. 2011. Т. 4, № 3. С. 55-61.

37. Марциняк-Дорош О., & Гіщак Х. Особливості впливу статево-рольових стереотипів на життєвий сценарій особистості. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. №50 С. 171-182. Retrieved from <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/590>

38. Методичні рекомендації з формування умінь оволодіння методом казкотерапії: для студ. денної та заоч. форми навчання спец. «Соціальна педагогіка» / уклад. О. В. Філь; Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний ун-т». Запоріжжя: ЗНУ, 2007. 47 с.
39. Молицька М. Терапевтичні казки. Львів: Свічадо, 2009. 200 с.
40. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості. К.: Ніка-Центр, 2006. с. 280
41. Підласа І.А. Життєвий шлях особистості в теорії психології. Практична психологія та соціальна робота. 2001. №3. С.13-15.
42. Сімовоник А. І. Вплив життєвих сценаріїв на спрямованість особистості юнацького віку: дипломна робота бакалавра / А. І. Сімовоник ; наук. кер. Н. Л. Каменська ; ОНУ ім. І.І. Мечникова, ІМЕМ, Каф. загальної психології та психології розвитку особистості . Одеса, 2017 . 79 с.
43. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / [Чепелева Н. В. та ін.; за ред. Н. В. Чепелевої]; АПН України, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. Київ : Пед. думка, 2008.
44. Стасько О.Г., Франчук О.Ю. Можливості застосування казки у пізнанні життєвого сценарію суб'єкта. Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. 2013. Т. 18. № 22(3). С. 162-169. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2013_18_22\(3\)_23](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2013_18_22(3)_23).
45. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
46. Стюарт Й., Джойнс В. Основи ТА: транзакційний аналіз: [пер. з англ.]. – Київ : ФАДА, ЛТД, 2002.
47. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К. : Либідь, 2003. 367 с.
48. Туриніна О.Л. Психологія творчості : навчальний посібник. К. : МАУП, 2007. 160 с.

49. Уварова Н. Условия формирования положительного жизненного сценария младшего школьника средствами сказкотерапии. Психолого-педагогические проблемы сельской школы. 2014. №48. С. 161-169.
50. Філь О. В. Використання казкотерапевтичного тренінгу в професійній підготовці майбутніх соціальних педагогів. Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. 2010. № 2(13). С. 173-181.
51. Філь О.В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до використання казкотерапії у професійній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2010. 20 с.
52. Харріс Т.А. «Я - О'Кей, ти - О'Кей» Пітер, 2004 р. 61. Штайнер Клод «Сценарії життя людей» ОЛМА-Прес 2004.
53. Чепелева Н. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду у контексті психологічної герменевтики. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Психологія і педагогіка. Острог, 2009. №12. С. 8-21.
54. Черняева С. А. Психотерапевтические сказки и игры. СПб.: Речь, 2002. 168с.
55. Чиркова М.А. Аналіз життєвих сценаріїв на матеріалі авторської казки. Ярославський педагогічний вісник. 2008. № 2 (55). С. 75-79.
56. Чуйко Г.В. Екзистенційна психологія : Навчальний посібник / Г.В. Чуйко, І.А. Гуляс, Т.А. Колтунович. – Чернівці : Прут, 2009. – 308 с.
57. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції”: Навч. Посібник. К.: Либідь, 1997. 264 с.
58. Erikson E. Identity and the life cycle. N.Y.: Norton, 1980. 219 p.
59. Erskine R. Life scripts: a transactional analysis of unconscious relational patterns. Karnac : 2010.
60. Goulding M.M., Goulding R.L. Changing lives through redecision therapy. New York : Brunner/Mazel, 1979.
61. Goulding R., Goulding M. Injunctions, decisions, and redecision. Transactional Analysis Journal. 1976. Vol. 6. No 1. P. 41-48.

62. Hay J. Transactional Analysis for Trainers. Sherwood Publishing, 1996.
63. Kahler T., Capers H. The miniscript. Transactional Analysis Journal. 1974. Vol. 4. No 1. P. 26-42.
64. Kohlberg L. Stage and Sequence: The Cognitive Developmental Approach to Socialization. (Ed.) Goslin D.A. Handbook of Socialization Theory and Research. Chicago, 1969.
65. Lysenkova I.P. The Use of Art Therapy in Working with Children with Cognitive Impairment. The Scientific Heritage. 2018. № 21. 77 Vol. 2. P. 67-69.
66. Steiner C. Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts. Grove Press; 2nd edition, 1990.
67. Steiner, C. Script and counterscript. Transactional Analysis Bulletin. 1966. V. 5, No 18. P. 133-135.
68. Steiner C. Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts. Grow Press : New York, 1990. 332 p.
69. Steiner C. The Heart of the Matter. Love, Information, and Transactional Analysis. TA Press, California, U.S.A., 2009. 264 p.
70. Chomsky N. Syntactic Structures. – Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co, KG, 2002. 117 p.